

Θανάσης Στραβοσκούφης*

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ
ΚΑΙ ΜΚΟ. ΕΝΑΣ ΔΙΑΔΡΑΣΤΙΚΟΣ ΘΕΣΜΙΚΟΣ
ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός αυτής της εργασίας είναι η αποτύπωση σε διεθνές και εθνικό επίπεδο της θεωρητικής και πρακτικής σχέσης μεταξύ της κοινωνικής ανάπτυξης και φορέων της κοινωνίας πολιτών κυρίως με τις ΜΚΟ. Πολλές επιστημονικές εργασίες έχουν δείξει ότι η κοινωνική ανάπτυξη δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως «περαστική φαντασιοπληξία», όταν οι κοινωνικές δυνάμεις αναλαμβάνουν το έργο προώθησής της. Η κοινωνία πολιτών ενσαρκώνει την αμφισβήτηση αυτών των δυνάμεων έναντι του κράτους και της αγοράς και διαχέει στην παγκόσμια κοινότητα τα δικαιώματα του πολίτη. Υπογραμμίζει την ανάγκη για ριζοσπαστική αντιμετώπιση των αναπτυξιακών ελλειμμάτων ανεξάρτητα από τη συμμετοχή των ατόμων σε κυβερνητικά κόμματα και αγοραστικές δυνάμεις. Η δυναμική των άτυπων ομάδων και των θεσμικά κατοχυρωμένων μη κυβερνητικών οργανώσεων μπορεί να ενισχύσει αλλά και να αντικαταστήσει το έργο των δύο παραπάνω πόλων ανεβάζοντας το επίπεδο της κοινωνικής ανάπτυξης. Παράδειγμα της δυναμικής αυτής αποτελεί πλέον και η ελληνική περίπτωση, όπου μία παραδοσιακή κρατική κοινωνία με ισχυρές αγοραστικές δυνάμεις ανακάλυψε τη «χρηστική» αξία της κοινωνίας πολιτών και των ΜΚΟ και έδωσε νέο πρόσωπο στην κοινωνική ανάπτυξη.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η διαρκής ανάπτυξη ως εννοιολογικός αλλά και ως πρακτικός ιδεολογισμός ενσάρκωσε τη λύση στο σύγχρονο πρόβλημα του καθορισμού της αναπτυξιακής διαδικασίας. Δηλαδή τι είναι πλέον ανάπτυξη και τι πρέπει

---

* Δρ Πολιτικών Επιστημών.

να ακολουθείται για την προώπισή της καθορίζεται απ' αυτή τη μέθοδο του εννοιολογικού και πρακτικού προσδιορισμού.¹ Ο όρος διάρκεια, περι-κλείοντας τέσσερις παραμέτρους που επηρεάζουν την αναπτυξιακή διαδικασία (κοινωνική – οικονομική – περιβαλλοντική – πολιτική), θέτει ως πρωταρχικό στόχο, σήμερα και μελλοντικά (περίπου έως το 2050) –τότε που ο κόσμος θα αριθμεί περίπου 10 δισεκατομμύρια– η ανθρωπότητα να απολαμβάνει τους καρπούς της προόδου στο κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και περιβαλλοντικό επίπεδο. «Μια αποτελεσματική επανάσταση σε συνδυασμό με την καινοτομία των αναπτυξιακών πρακτικών μέσα από την καλή χρήση της κοινωνικο-οικονομίας αλλά και του περιβάλλοντος» είναι οι πρώτες βάσεις προκειμένου ν' αντιληφθεί μελλοντικά η διεθνής κοινότητα το μέγεθος του διαρκούς μοντέλου της ανάπτυξης.²

Η κοινωνική ανάπτυξη, μία από τις συνιστώσες του παραπάνω μοντέλου, άμεσα συνυφασμένη με τις βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες ανάγκες των κοινωνικών ομάδων, θεωρείται ότι απαιτεί συγκεκριμένη πρακτική προκειμένου να φανερώσει στους κόλπους της κοινωνίας την αληθινή της δυναμική. Έτσι, θα μπορέσει να επιτρέψει στα μέλη των κοινωνικών ομάδων να καρπωθούν τα οφέλη της. Ωστόσο θεωρείται πλέον δύσκολο σήμερα να επιτραπεί μια τέτοια εφαρμογή χωρίς την ίδια την κοινωνική πρωτοβουλία, δεδομένου ότι και το κράτος αλλά και η αγορά δυσφορούν απέναντι στα κόστη που συνοδεύουν τις μεθόδους εφαρμογής της κοινωνικής αναπτυξιακής διαδικασίας.

Η κοινωνία πολιτών «επιλέχθηκε» ως άτυπος θεσμικός μηχανισμός, από την ίδια τη διαρκή αναπτυξιακή διαδικασία ως μία άλλη έκφραση φυσικής επιλογής, έτσι ώστε να προάγει ένα νέο είδος εξελικτισμού, με στόχο την αναβάθμιση του ατομικού κοινωνικού ρόλου ως παράγοντα προσδιορισμού της κοινωνικής ευημερίας, με απώτερο στόχο τη συνολική ανάπτυξη.

---

1. Βλ. περισσότερα Παναγιώτης Η. Γρηγορίου, Γιώργος Δ. Σαμιώτης, Γρηγόρης Ι. Τσάλτας, 1993, *Η συνδιάσκη των Ηνωμένων Εθνών (Rio De Janeiro) για το περιβάλλον και την ανάπτυξη. Νομική και θεσμική διάσταση*, Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 21-29, και Konrad, Von Moltke, 2002, «Governments and international civil society in sustainable development: A framework», *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, vol. 2, σ. 341-345.

2. Για το μοντέλο της διαρκούς ανάπτυξης, βλ. περισσότερα Αθανάσιος Στραβοσκούφης, 2004, «Ο ρόλος των ΜΚΟ στη διαδικασία της διαρκούς ανάπτυξης», Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτών Επιστημών, σ. 109-120. Επίσης, βλ. περισσότερα Michael Roberts and Peter Fairley, 1996, «Sustainable development is a new global agenda», *Chemical Week*, vol. 158, July, σ. 39.

1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΦΟΡΕΩΝ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΠΟΛΙΤΩΝ

1.1 Αποσαφηνίζοντας την κοινωνική ανάπτυξη

Από την επιδίωξη να εναρμονιστούν οι κοινωνικές πολιτικές με τα μέτρα που σχεδιάζονται για να προαγάγουν τις άλλες τρεις μορφές ανάπτυξης, η *κοινωνική ανάπτυξη* προσφέρει μια μοναδική απάντηση σ' αυτό το ζήτημα. Ως αρχική ιδέα, η αναπτυξιακή αυτή πρόταση προσφέρει μια ευρεία και μακροπρόθεσμη προοπτική στην κοινωνική ευημερία και καλείται να εφαρμόσει ποικίλες στρατηγικές που θα επιδιώξουν να ενισχύσουν τα επίπεδα διαβίωσης ολόκληρου του πληθυσμού.

Η κοινωνική ανάπτυξη αφορά επί μέρους ειδικούς τομείς και, με γνώμονα όχι μόνο το προσωρινό αλλά το μακροπρόθεσμο στοιχείο κοινωνικής ευημερίας, η ευρύτερη έννοιά της σε εθνικό –τοπικό/περιφερειακό– και διεθνές –ανεπτυγμένο/αναπτυσσόμενο– επίπεδο έχει συγκεκριμένες διαστάσεις που σχετίζονται με: α) την αντιμετώπιση της φτώχειας, β) την προώθηση της επισιτιστικής ασφάλειας (σε ό,τι αφορά κυρίως τις αναπτυσσόμενες χώρες) και την πρόσβαση του πληθυσμού σε όλα τα επίπεδα των διατροφικών αναγκών, γ) την εκπαιδευτική διαδικασία και την αντίστοιχη εξασφάλιση της ισότιμης πρόσβασης των ατόμων στη βασική εκπαίδευση, δ) την ενδυνάμωση των συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας, ε) τη διασφάλιση των υγειονομικών standards, στ) την προστασία των νοικοκυριών και τη διασφάλιση των πρωταρχικών αναγκών τους, ζ) την άρση όλων των εμποδίων που περιορίζουν τη θέση της γυναίκας σε επίπεδο πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό, η) την αξιοποίηση της ετεροπολιτισμικής ιδιομορφίας, θ) την ενδυνάμωση της επικοινωνίας και της διάδοσης των νέων τεχνολογικών δεδομένων, και ι) την προστασία των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, σε συνδυασμό με την επίλυση των συγκρούσεων και την ειρηνική διαχείριση των διαφορών.³

---

3. Για τις διαστάσεις της κοινωνικής ανάπτυξης βλ. περισσότερα στην εκτεταμένη μελέτη των Margaret Hardiman και James Midgley, 1982, *The social dimensions of development*, New York, John Wiley & Sons Ltd, και Krishna Mazumdar, 1996, «An analysis of casual flow between social development and economic growth: The social development index», *The American Journal of Economics and Sociology*, vol. 55, July, σ. 3-4 και Γρηγόρης Τσάλτας, 1998, «Κοινωνικές διαστάσεις της αναπτυξιακής πολιτικής», στα *πρακτικά ημερίδας του Ελληνικού Κέντρου Ευρωπαϊκών Μελετών (ΕΚΕΜ) Παρουσίαση της Πράσινης Βίβλου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την Ανάπτυξη και το Μέλλον της ΕΕ και των Χωρών ΑΚΕ*, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, σ. 88-93, και Αθανάσιος Στραβοκώφης, 1998, *Ο κοινωνικός χαρακτήρας της Πράσινης Βίβλου στον τομέα συνεργασίας ΕΕ και*

Υπό αυτήν τη μορφή, η κοινωνική ανάπτυξη προσφέρει μια περιεκτική και δυναμική προσέγγιση προκειμένου να προαγάγει την κοινωνική ευημερία σήμερα.⁴

Το ενδιαφέρον της κοινωνικής ανάπτυξης εστιάζεται στις διαφοροποιημένες πληθυσμιακές ομάδες που δεν ωφελούνται συνολικά από τη μονοδιάστατη οικονομική μεγέθυνση, και πραγματώνεται μέσα από έναν ευρύτερο διεθνικό πλαίσιο κοινωνικών παρεμβάσεων.⁵ Οι διαφορές ως προς τα κοινωνικά αναπτυξιακά στοιχεία που οριοθετούν τα δύο ημισφαίρια (Βορράς - Νότος) είναι πλέον ευδιάκριτες, ωστόσο ακόμα και ορισμένες περιοχές του ανεπτυγμένου Βορρά έχουν αρχίσει να συγκαταλέγονται στις περιοχές με ειδικότερα κοινωνικά αναπτυξιακά προβλήματα, όπως, λ.χ., η μετανάστευση και η ανεργία. Η πρόσφατη κρίση στη Γαλλία, ως έκφραση μιας αναποτελεσματικής εργασιακής - μεταναστευτικής πολιτικής ή μη κοινωνικής ανεκτικότητας, είναι ένα παράδειγμα που τροφοδοτεί έναν γενικότερο ορισμό κοινωνικής υπανάπτυξης. Η αύξηση της ένδειας και ο κοινωνικός αποκλεισμός συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων και στο Βορρά επισημαίνουν μια νέα σύγκλιση μεταξύ των κοινωνικών ομάδων του Βορρά - Νότου.

Στο Παράρτημα (Πίνακες 1 και 2) παρατίθενται ορισμένα στοιχεία για τις αναπτυσσόμενες και βιομηχανικές χώρες που δείχνουν τις διαφορές ως προς τα κοινωνικά στοιχεία που οριοθετούν τα δύο ημισφαίρια.

Ωστόσο, παρόλη την πρόοδο που συντελείται, Βορράς και Νότος αντιμετωπίζουν λιγότερο ή περισσότερο τις συνέπειες των προβλημάτων που προκαλεί η παρωχημένη κοινωνική αναπτυξιακή διαδικασία.

Σε μια εποχή που μπορεί να αμφισβητηθεί εύκολα το ιδανικό της πρόοδου, οι υπερασπιστές της κοινωνικής ανάπτυξης εκδηλώνουν πίστη στην ανάγκη προοπτικής της βελτίωσης της ανθρώπινης ύπαρξης. Η διαδικασία της κοινωνικής ανάπτυξης είναι «οπαδός» του παρεμβατισμού. Η ίδια είναι δεσμευμένη στην προαγωγή της ευημερίας του πληθυσμού και

Χωρών ΑΚΕ, Διπλωματική Εργασία Μεταπτυχιακού Κύκλου Σπουδών «Ευρωπαϊκή Ένωση και Αναπτυσσόμενος Κόσμος», Αθήνα, Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων, Πάντειο Πανεπιστήμιο, σ. 63-82, και Ντόρα Κόνσολα, 1984, *Σκέψεις για την προβληματική της δημοκρατικής πολιτιστικής ανάπτυξης*, Αθήνα, χ.ε, σ. 33-43, και Ηλίας Δημητράς, 1973, *Εισαγωγή εις την κοινωνιολογία της ανάπτυξεως*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 15.

4. Βλ. περισσότερα James Midgley, 1995, *Social development*, London, Sage Publications, σ. 12-13.

5. Ο.π. σ. 23-28.

δύσκολα αποδέχεται το γεγονός ότι η κοινωνική ευημερία εμφανίζεται αυτόματα, ως αποτέλεσμα φυσικών διαδικασιών.

Οι υπερασπιστές της κοινωνικής ανάπτυξης απορρίπτουν την ιδέα ότι οι κοινωνικές βελτιώσεις εμφανίζονται φυσικά ως αποτέλεσμα των έργων των αναπόφευκτων ιστορικών δυνάμεων της αγοράς. Αντ' αυτού, θεωρούν ότι είναι απαραίτητες οι οργανωμένες προσπάθειες προκειμένου να φέρουν σε πέρας τις βελτιώσεις προς όφελος της κοινωνικής ευημερίας. Η κοινωνική ανάπτυξη, επομένως, κατευθύνεται από τον άνθρωπο που εφαρμόζει συγκεκριμένα σχέδια και στρατηγικές για να ενθαρρύνει τους ευρύτερους αναπτυξιακούς κοινωνικούς στόχους.

Τα προγράμματα κοινωνικής ανάπτυξης που έχουν κατά καιρούς υιοθετηθεί από τις διεθνείς συνδιασκέψεις ανάγονται στις ευγενείς προθέσεις, οι οποίες όμως δεν παράγουν εύκολα τα επιθυμητά αποτελέσματα και μερικές φορές επιτυγχάνουν ακριβώς το αντίθετο. Με στόχο τη μείωση πρωταρχικά της ένδειας στις αναπτυσσόμενες χώρες, τα περισσότερα κοινωνικά προγράμματα βρέθηκαν αντιμέτωπα α) με την έλλειψη νέων - πρόσθετων στοιχείων και προτάσεων, β) με την προβληματική αξιοποίηση των φυσικών πόρων, και γ) με την έλλειψη πολιτικής θέλησης.

Χαρακτηριστικό είναι ότι πέντε έτη αργότερα από τη Σύνοδο της Κοπεγχάγης, ενώ αρκετοί φορείς διαχειρίστηκαν τις επιθυμητές βελτιώσεις στους κοινωνικούς δέκτες, πολλές από αυτές δεν τελεσφόρησαν, επιδεινώνοντας ακόμα περισσότερο τα προβλήματα πολλών χωρών.⁶

Οι φορείς, το κράτος, η αγορά, οι άτυποι κοινωνικοί εταίροι, πολλές φορές αδυνατούν να προωθήσουν την κοινωνική ανάπτυξη συνολικά. Ο ανταγωνισμός του κράτους και της αγοράς, αντί να συρρικνώνει, διαιωνίζει πολλά από τα κοινωνικά προβλήματα με αποτέλεσμα η εμπιστοσύνη

---

6. Η Διακήρυξη της Συνόδου Κοπεγχάγης του 1995, σχετικά με τα κοινωνικά αναπτυξιακά ζητήματα επικύρωσε τον κεντρικό ρόλο της διαρκούς ανάπτυξης, διακηρύσσοντας: «Είμαστε βαθιά πεπεισμένοι ότι η οικονομική ανάπτυξη, η κοινωνική ανάπτυξη, και η περιβαλλοντική προστασία είναι αλληλοεξαρτώμενες και συστατικά αμοιβαία ενισχυτικά στοιχεία της διαρκούς ανάπτυξης, η οποία είναι το πλαίσιο των προσπαθειών μας να επιτύχουμε μια υψηλότερη ποιότητα της ζωής για όλους τους ανθρώπους. Η δίκαιη κοινωνική ανάπτυξη αναγνωρίζει την αναγκαιότητα να εξουσιοδοτηθούν οι φτωχοί για να χρησιμοποιήσουν τα περιβαλλοντικά στοιχεία αλλά και το γεγονός ότι η σε ευρεία βάση και συνεχής οικονομική αύξηση, στα πλαίσια της διαρκούς ανάπτυξης, είναι απαραίτητο να στηρίξει την κοινωνική ανάπτυξη και την κοινωνική δικαιοσύνη». Βλ. περισσότερα 1995, «The UN World Summit for Social Development», *US Department of State Dispatch*, vol. 6, March, σ. 241 και Naresh Singh, 2000, «Social development: The way forward», *Choices*, vol. 9, no. 25, June, σ. 2.

του κοινωνικού συνόλου να μειώνεται και για τις δύο συνιστώσες. Ένα τέτοιο παράδειγμα ασάφειας αλλά σταθεροποίησης του χάσματος μπορεί ν' αποτελέσει η σύνοδος κορυφής του Johannesburg. Η World Summit of Sustainable Development (Παγκόσμια Συνδιάσκεψη για τη Διαρκή – Βιώσιμη Ανάπτυξη) πραγματοποιήθηκε από τις 26 Αυγούστου έως τις 4 Σεπτεμβρίου 2002, υπό την αιγίδα των Ηνωμένων Εθνών σε μία πόλη μιας χώρας που μόλις προ ολίγων ετών βγήκε από τη μαύρη λίστα του απαρχαίντ και που εξακολουθεί να ενσαρκώνει τη βαθιά ανισότητα, τη βία, την πτώχευση, τις αντιφάσεις της ανάπτυξης, αλλά και την αισιοδοξία για το μέλλον.⁷ Η συνδιάσκεψη επανέλαβε ουσιαστικά όσα είχαν συμφωνηθεί στο Monterrey για τη χρηματοδότηση της ανάπτυξης και δεν δημιούργησε το απαραίτητο θεσμικό πλαίσιο για να οριοθετήσει τη σχέση μεταξύ Ηνωμένων Εθνών, Παγκόσμιας Τράπεζας και των άλλων χρηματοδοτικών οργανισμών. Και επειδή θριάμβευσαν εκ νέου οι προτάσεις των Διεθνών Οργανισμών που εξασφάλισαν τα συμφέροντα συγκεκριμένων πολιτικοοικονομικών κέντρων, η συνδιάσκεψη αποκαλέστηκε από τους πιο επικριτικούς ως «World Summit of Shameful Deals», δηλαδή ως «Συνδιάσκεψη των Αισχρών Συμφωνιών».⁸

Η κοινωνική ανάπτυξη βασίζεται ή θα πρέπει να βασίζεται πλέον και στη *θεσμική ενεργοποίηση της ανθρώπινης δραστηριότητας* μέσω των φορέων της κοινωνίας πολιτών και του τρίτου τομέα, που, όπως φαίνεται πιο κάτω, είναι οι ενδιάμεσοι συνδετικοί κρίκοι ανάμεσα στο κράτος και την αγορά.

---

7. Περίπου 10.000 συνέδροι από το χώρο της οικονομίας και του συνδικαλισμού, εκπρόσωποι μη κυβερνητικών οργανώσεων και κοινωνικών ομάδων μαζί με 170 κυβερνητικές αντιπροσωπείες συζήτησαν για το μέλλον του πλανήτη, τη φτώχεια, τις εναλλακτικές πηγές ενέργειας και την ανάπτυξη στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Η παγκόσμια διάσκεψη κορυφής ήταν το μεγαλύτερο συνέδριο που έγινε ποτέ. Συνολικά 65.000 άνθρωποι παρακολούθησαν μέσα ή έξω από τις αίθουσες το διάλογο για έναν κόσμο που μεταβάλλεται ραγδαία. Η Συνδιάσκεψη άνοιξε τις εργασίες της κάτω από την προοφώνηση του προέδρου της Ν. Αφρικής Tabo Beki, ο οποίος έκανε λόγο για ένα «παγκόσμιο απαρχαίντ», αναφερόμενος στις κοινωνικές ανισότητες, ενώ το λόγο πήρε ο Ινδός νομπελίστας Amartia Sen ο οποίος εκτίμησε την ύπαρξη ενός «χάσματος ανάμεσα στην ελπίδα και την πραγματικότητα». Βλ. περισσότερα Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών, *Διάσκεψη Κορυφής του Γιοχάνεσμπουργκ* (Αύγουστος 2002). http://www.unic.gr/economic_social/environment/joh_summit.htm

8. Βλ. περισσότερα Ε. Σαρτζετάκης, Α. Α. Παπανδρέου και Τ. Μπιρμπίλη, 2002, «Η απογοήτευση και οι προσδοκίες του Γιοχάνεσμπουργκ. Βιώσιμη ανάπτυξη και βιώσιμη παγκοσμιοποίηση», *Το Βήμα*, 15 Σεπτεμβρίου. Internet version. <http://tovima.dolnet.gr>

Μέσω της ενεργοποίησης του διττού πόλου, η κοινωνική ανάπτυξη και η κοινωνική φροντίδα εφαρμόζονται ορθότερα, αφού τα συστατικά του στοιχείου εκφράζουν περισσότερο σε σχέση με κάθε άλλο παράγοντα κοινωνικής δράσης το σεβασμό προς την ανθρώπινη υπόσταση.

Οι αποτελεσματικοί αυτοί φορείς είναι όλοι εκείνοι που εργάζονται στα πλαίσια της κοινωνίας πολιτών και, όπως φαίνεται πιο κάτω, εμφορούνται από ιδιότυπα στοιχεία που ενδεχομένως να αποτελέσουν μελλοντικά ένα ικανό εταιρικό παράγοντα προάσπισης της κοινωνικής ευημερίας και φροντίδας.

1.2 Οριοθετώντας τους φορείς της κοινωνίας πολιτών

Κάθε θεώρηση του ζητήματος της κοινωνίας των πολιτών εκφράζει στο σύνολό της μια συγκεκριμένη πολιτική, οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα και σίγουρα η ανάλυσή του δεν είναι ο μοναδικός αντικειμενικός σκοπός αυτής της μελέτης.⁹

Η καταγωγή ωστόσο της έννοιας αναζητείται στην αρχαία Ελλάδα. Ο Αριστοτέλης με την εισαγωγή του όρου *πολιτική κοινωνία* περιλάμβανε σ' αυτόν τον όρο όλες τις κοινωνικές και πολιτικές ομάδες, από το κράτος ως την οικογένεια, αντικατοπτρίζοντας την ευρύτερη κοινωνία. Η πολιτική κοινωνία από την αρχαία Ελλάδα ως την αρχαία Ρώμη (*societas civilis*) είχε σχεδόν ταυτόσημο περιεχόμενο, και γι' αυτό μέχρι και τις απαρχές του Διαφωτισμού δεν υπόκειντο σε κανέναν διαχωρισμό, αφού ποτέ δεν ήταν νοητός ένας διαχωρισμός ανάμεσα σε πολιτική – κράτος και κοινωνία.¹⁰

Μια σειρά από φιλοσοφικές αναζητήσεις, πολιτικές και οικονομικές θεωρήσεις για τη σχέση πολιτείας, αγοράς, αλλά και κοινωνίας σφραγί-

---

9. Για επιμέρους θεωρήσεις βλ. περισσότερα Jürgen Habermas, 1995, *Το πραγματικό και το ισχύον*, Αθήνα, Λιβάνης· Dominique Schnapper, 2000, *Η κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα, Gutenberg· Γκιόργκι Φότεφ, 1996, *Κοινωνία των Πολιτών*, Αθήνα, Φιλίστωρ· Ann M. Florini (ed.), 2000, *The third force. The rise of transnational civil society*, Washington D.C., Carnegie Endowment for International Peace· Chris Hann και Elizabeth Dunn (eds), 1996, *Civil society. Challenging western models*, London, New York, Routledge· John Hall (ed.), 1995, *Civil society. Theory, history, comparison*, Polity Press· John Keane, 1998, *Civil Society. Old images, new visions*, Cambridge, Polity Press· John Van Til, 2000, *Growing civil society. Form non profit sector to third space*, Bloomington, Indiana University Press· και Adam B. Seligman, 1995, *The idea of civil society*, New Jersey, Princeton, Princeton University Press.

10. Βλ. περισσότερα J. Cohen και A. Arato, 1992, *Civil society and social theory*, London, MIT Press, σ. xvi.

στηκαν ιστορικά από τους πιο γνωστούς διανοητές όπως: Machiavelli, Hobbes, Richard Hooker, Francis Hutcheson, Adam Smith, Adam Ferguson, John Locke, Kant, Marx, Hegel, Gramsci και Alexis de Tocqueville.

Πιθανόν, πιο κοντά στις νεότερες θεωρητικές προσεγγίσεις της κοινωνίας πολιτών βρίσκεται ο Gramsci ο οποίος συνδέει άμεσα την κοινωνία πολιτών με τις σχέσεις εμπιστοσύνης ανάμεσα στους πολίτες και την κυβέρνηση και θεωρεί ότι η δημοκρατία ταυτίζεται με τη μορφή της εξουσίας που είναι περιορισμένη. Θεωρεί ότι η κοινωνία των πολιτών, ως υπερδομή, πορεύεται έναντι του κράτους, χωρίς να το καταπιέζει.¹¹ Η κοινωνία πολιτών είναι δηλαδή η σφαίρα της γενικότερης ελευθερίας αλλά και αυτής των ελευθέρων συναλλαγών, εμπορικών και πολιτισμικών, η οποία βασίζεται στην καλλιέργεια δικτύων εμπιστοσύνης αλλά και του κοινωνικού κεφαλαίου που προωθεί τη συνεργασία ανάμεσα σε ατομικές οντότητες.¹²

Είναι αυτό που ο Alexis de Tocqueville υπογράμμισε στα μέσα του 19ου αιώνα σχετικά με τη συμμετοχή των πολιτών σε άτυπα δίκτυα και ομάδες – λέσχες, που τόσο συνέβαλαν στην εγκαθίδρυση ενός υγιούς κοινωνικού υπόβαθρου της αμερικανικής δημοκρατίας, χωρίς ωστόσο να υποβαθμίζεται η έννοια του κράτους που πολλές φορές είναι ο εγγυητής της δημοκρατίας. Αυτές οι ομάδες δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να λειτουργήσουν όταν οι πολιτικές ελευθερίες καταστρατηγούνται από το κράτος. Τότε οι οργανώσεις αυτές δεν μπορούν να υπάρξουν και, όταν

---

11. Βλ. περισσότερα David Dyssegaard, 1996, «Why civil society», *Social Policy*, vol. 26, Summer, σ. 2 -7.

12. Όσον αφορά την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, από τις θεωρήσεις του Alexis de Tocqueville έως αυτές του σήμερα από τον Robert Putnam, υπογραμμίστηκε ότι το κοινωνικό κεφάλαιο σχετίζεται άμεσα με την κοινωνία πολιτών. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο οικονομικό πεδίο, το κοινωνικό κεφάλαιο μειώνει τα κόστη των εμπορικών συναλλαγών, ενώ στο πολιτικό επίπεδο προωθεί το είδος της ζωής που βασίζεται στην «αρχή του συνεταιρίζεσθαι», η οποία είναι βασική αρχή για την επιτυχία της κυβέρνησης και της μοντέρνας δημοκρατίας. Η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου κατά τον Putnam έχει τρία συστατικά: ηθικές υποχρεώσεις και κανόνες, κοινωνικές αξίες (εμπιστοσύνη) και κοινωνικά δίκτυα (εθελοντικές ενώσεις). Για την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου και τη σύνδεσή του με την κοινωνία πολιτών και της κοινωνικής ανάπτυξης, βλ. περισσότερα F. Fukuyama, 2001, «Social capital, civil society and development», *Third World Quarterly*, vol. 22, Issue 1, σ. 7-20· David Lewis, 2002, «Civil society in African contexts: Reflections on the usefulness of a concept», *Development and Change*, vol. 33, No. 4, σ. 570-574· Martti Siisiainen, 2000, *Two concepts of social capital: Bourdieu vs. Putnam*, International Society For Third Sector Research, Dublin Conference Working Papers Volume, Fourth International Conference, Trinity College, Dublin, Ireland, July 5-8, σ. 1-2. Internet version. <http://www.istr.org>

υπάρξουν, ο αριθμός τους είναι πρωταρχικά πολύ μικρός έως ελάχιστος. Σύμφωνα με τον Alexis de Tocqueville, οι οργανώσεις αυτές ουσιαστικά διευκολύνουν τις επιμέρους πολιτικές σχέσεις, όταν οι πολιτικές ελευθερίες δεν υπόκεινται σε κανέναν περιορισμό.¹³

Σ' ένα σύγχρονο πλαίσιο ο Ernest Gellner διατυπώνει ότι «η κοινωνία πολιτών είναι ένα σύνολο ποικίλων μη κυβερνητικών θεσμών αρκετά ισχυρών ώστε να αντισταθμίζουν το κράτος, και που, ενώ δεν το εμποδίζουν να εκπληρώσει το ρόλο του ως εγγυητή της ειρήνης και διαιτητή μεταξύ μεγάλων συμφερόντων, μπορούν ωστόσο να το εμποδίσουν να κυριαρχήσει και να εκμηδενίσει το υπόλοιπο της κοινωνίας».¹⁴

Ο Νίκος Μουζέλης θεωρεί ότι η κοινωνία πολιτών λειτουργεί ανάλογα με τη χρήση της: α) ως αντίποδας του κράτους, β) ως ενδιάμεσος χώρος – ενδιάμεσα στρώματα μεταξύ κυβέρνησης και κυβερνώντων, και γ) ως μεσόκοσμος ανάμεσα στην αγορά και στο κράτος. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάλυση του Μουζέλη και για την ελληνική περίπτωση.¹⁵

Οπωδήποτε γράφτηκαν και γράφονται διαρκώς σημαντικά κείμενα για την κοινωνία πολιτών σε διαφορετικό επίπεδο κάθε φορά και με διαφορετική στόχευση. Η ανάλυσή της πιθανόν να χρειάζεται μία πολύπλευρη μελέτη. Βέβαια, αν τολμηθεί ένας ορισμός εργασίας αυτός θα ήταν: *η κοινωνία πολιτών είναι η σφαίρα των θεσμών, των άτυπων ομάδων, των μη κυβερνητικών οργανώσεων, που μέσα από την οικογένεια, το κράτος και την αγορά*

---

13. Βλ. περισσότερα Αντώνης Μακροδημήτρης, 2003, *Κράτος και κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, σ. 65. Σχετικά με τη δημοκρατία, τα πολιτικά δικαιώματα και τις επιμέρους ελευθερίες μέσα στην κοινωνία πολιτών, βλ. περισσότερα στο άρθρο του Dorota I. Pietrzyk, 2003, «Democracy or civil society?», *Politics*, vol. 23, no 1, σ. 43-44.

14. Βλ. περισσότερα Ernest Gellner, 1996, *Η κοινωνία πολιτών και οι αντίπαλοί της. Συνθήκες ελευθερίας*, Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 48.

15. Σύμφωνα με τον Μουζέλη, στην Ελλάδα και όχι μόνο, για να λειτουργήσει η κοινωνία πολιτών πρέπει να εκλείψει το είδος της *αμοραλιστικής οικογενειοκρατίας*, των κομματικών δράσεων και των αυξημένων πελατειακών σχέσεων και ν' αποκτήσει η κοινωνία πολιτών την *αυτονομία*, στοιχείο το οποίο είναι το σημαντικότερο της αυτοπραγμάτωσης της κοινωνίας πολιτών. Ο όρος «civility», ως δημόσια επικοινωνία και διάλογος ανάμεσα στους φορείς της κοινωνίας με ενεργή συμμετοχή –όσο και αν είναι δύσκολη η απόδοσή του στην Ελληνική–, αποσιάζει από την ελληνική πραγματικότητα ενώ το τετράπτυχο εμπιστοσύνη, αλληλεγγύη, συνεργασία, ανοχή είναι το αναγκαίο με βάση την αυτονομία προκειμένου να εγκαθιδρυθεί η κοινωνία πολιτών. Βλ. περισσότερα Νίκος Μουζέλης, 1999, «Νεωτερικότητα, ύστερη ανάπτυξη και κοινωνία πολιτών», *Κοινωνία Πολιτών*, τεύχος 1, σ. 44-52 και *Το Βήμα*, 14 Δεκεμβρίου 1997, «Τι είναι η κοινωνία των πολιτών», Internet version. <http://tovima.dolnet.gr>

οι άνθρωποι συμπράττουν με θεσμική υπόσταση σε καθεστώς εκούσιας δράσης και ελευθερίας, προς όφελος των χρηστών κοινών τους ενδιαφερόντων μέσα στα πλαίσια της δημοκρατικά οργανωμένης κοινωνίας, που τη χαρακτηρίζει η εμπιστοσύνη, η αλληλεγγύη, η συνεργασία και η ανοχή.

Με πολύ απλά λόγια, οι περισσότεροι φορείς της κοινωνίας πολιτών αναφέρονται σε ομάδες που χαρακτηρίζονται από: α) οργανωμένη παρουσία, β) προάσπιση κοινών συμφερόντων, και γ) άσκηση ισχύος και πίεσης προς τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς – δηλαδή κάλλιστα μπορούν να ταξινομηθούν στους κόλπους των ομάδων πίεσης (pressure groups) ή των ομάδων συμφερόντων (interest groups).¹⁶ Και στις δύο περιπτώσεις θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη τα θετικά και όχι τα αρνητικά στοιχεία των όρων.¹⁷

Ορισμένοι μελετητές τις ταξινομούν ανάμεσα στα κοινωνικά κινήματα και μάλιστα στα νέα, όπως, λ.χ., στο οικολογικό. Βέβαια ο όρος *κοινωνικό κίνημα* (social movement) είναι πιθανό να προσδώσει στις οργανώσεις χροιά προοδευτική, μαζική και δημοκρατική, που δεν είναι καθόλου αυτονόητη, αν ληφθούν υπόψη τα ποιοτικά χαρακτηριστικά ορισμένων οργανώσεων, που κάθε άλλο παρά πρεσβεύουν και προασπίζουν τις δημοκρατικές αρχές.¹⁸

Αν γίνει μία προσπάθεια να ταξινομηθούν αυτές οι ομάδες ή οργανώσεις μορφολογικά, θα διαιρούνταν σε τρεις συστάδες ανάλογα με τα πεδία δράσης τους: α) σε εκείνες που προασπίζουν μία συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία, β) σε εκείνες που προωθούν ένα ζήτημα ιδεολογικό, και γ) σε εκείνες που αναλαμβάνουν εκτενή δράση δανειζόμενες στοιχεία από τις παραπάνω κατηγορίες.

Οπωσδήποτε όλες οι οργανώσεις ή ομάδες βασίζονται στη συλλογική δράση, άλλωστε αυτό είναι και η απόλυτη έκφραση της κοινωνίας πολι-

16. Όλα τα ζητήματα σχετικά με τις ομάδες πίεσης αποτελούν καταβολές της αμερικανικής πολιτικής επιστήμης και όχι της ευρωπαϊκής κουλτούρας, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Αυτά τα ζητήματα μπορούν να χαρακτηριστούν ως «ένα αμερικανικό υποκατάστατο και ισοδύναμο του μαρξισμού: αντί για τάξεις και πάλη των τάξεων, έχουμε ομάδες και ανταγωνισμό ομάδων ως κινητήρια δύναμη της πολιτικής». Βλ. περισσότερα Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, 2001, *Ομάδες πίεσης και δημοκρατία*, Αθήνα, Πατάκης, σ. 23-25.

17. Ομάδες συμφερόντων μπορούν να χαρακτηριστούν και ομάδες ρατσιστικών ιδεολογιών και εθνικιστικού ρεύματος που εμπλέκονται ακόμα και σε παράνομες πράξεις. Ωστόσο, αυτό αποτελεί εξαίρεση στον κανόνα και οι ανησυχίες περί άστοχης χρήσης του όρου μερικές φορές είναι αδικαιολόγητη.

18. Βλ. περισσότερα Lalit Kumar, 2000, *Do we have a theoretical framework to explain social movement? Third system, third sector, third way – no way*, International Society For Third Sector Research, Dublin Conference Working Papers Volume, Fourth International Conference, Trinity College, Dublin, Ireland, July 5 – 8, σ. 1-5. Internet version. <http://www.istr.org>

τών. Το να ιδρύονται ή να λειτουργούν πολλές και αναρίθμητες ποσοτικά και ποιοτικά οργανώσεις, ακόμα και με αμφίβολες διαθέσεις, χωρίς τις αναγκαίες προϋποθέσεις συλλογικής δράσης, είναι κάτι που είτε προσθέτει στα μέλη το κίνητρο για νέες επιλογές, είτε τα αφήνει εκτεθειμένα στις επιλογές της οργάνωσης.¹⁹

Οι οργανώσεις ταξινομούνται μέσα στην κοινωνία πολιτών, ακόμα και αν η παραδοσιακή θεωρία αυτών των ομάδων τις θέλει αυστηρά να κινούνται μέσα στη συντεχνιακή και κορπορατιστική ιδεολογία. Η σύγχρονη θεώρηση των κοινωνικών ομάδων και οργανώσεων δύναται να τις συμπεριλάβει όλες, εφόσον στοχεύουν στην επίτευξη κάποιου σκοπού προς κοινό όφελος ή ακόμα και στην οργανωμένη χάραξη κοινωνικής πολιτικής.

Η ιεράρχηση αλλά και η κάλυψη των κοινωνικών αναγκών αποτελούν σήμερα τα καίρια ζητήματα της σύγχρονης κοινωνικής πολιτικής, εκεί όπου το κράτος πρόνοιας συρρικνώνεται διαρκώς. Η κοινωνία πολιτών επηρεάζεται ως προς την ποιότητα και την ποσότητα των φορέων της από αυτή την κρίση του κράτους πρόνοιας και διαμορφώνεται ανάλογα με το σύνολο των κοινωνικών αξιών και της κουλτούρας της κάθε χώρας. Οι σύγχρονες πλουραλιστικές αντιλήψεις για την κοινωνική πολιτική και το κράτος πρόνοιας αναζητούν και το ρόλο της κοινωνίας πολιτών, δίνοντας έμφαση στον εμπλουτισμό των κλασικών προσεγγίσεων με παραμέτρους πέρα από την κουλτούρα, όπως είναι η ηλικία, το φύλο, οι ανάγκες κ.λπ.²⁰

Ο *προνοιακός πλουραλισμός* ή η *μικτή οικονομία της πρόνοιας* ενισχύονται ως θεωρία και πράξη από: α) την αναγνώριση των άτυπων δικτύων ανεπίσημης κοινωνικής φροντίδας, όπως η οικογένεια, η γειτονιά, το φιλικό περιβάλλον με την ταυτόχρονη ένταξή του στο σύστημα παροχών, β) την ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών, των φορέων των ΜΚΟ, των εθελοντικών οργανώσεων, και γ) την ανάπτυξη της συνεργασίας των φορέων αυτών με το κράτος.²¹

---

19. Γι' αυτό το θέμα, βλ. περισσότερα στη μελέτη του Mancur Olson, 1991, *Η λογική της συλλογικής δράσης*, Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 13-19.

20. Βλ. περισσότερα Όλγα Β. Στασινοπούλου, 1996, *Ζητήματα σύγχρονης κοινωνικής πολιτικής. Από το κράτος πρόνοιας στο «νέο» προνοιακό πλουραλισμό. Φροντίδα και γήρανση – Η σύγχρονη πλουραλιστική πρόκληση*, Αθήνα, Gutenberg, σ. 83.

21. Ο.π σ. 57-58 και της ίδιας, 1993, «Αναδιάρθρωση των προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών. Η επικαιρότητα της ανεπίσημης φροντίδας και οι σύγχρονες διαπλοκές», στο συλλογικό Π. Γετίμης και Δ. Γράβαρης (επιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική*, Αθήνα, Θεμέλιο, σ. 271-272.

Η κοινωνική πολιτική και το κράτος πρόνοιας συνδέθηκαν άμεσα και με τον επονομαζόμενο *τρίτο τομέα-third sector* κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα και, ιδιαίτερα, τις τελευταίες δύο δεκαετίες. Μεταξύ του κράτους και της οικονομίας, ένας τρίτος τομέας εξελίχθηκε ως ένα νέο στοιχείο κοινωνικής πολιτικής. Συνδέθηκε αυστηρά με τεράστια αύξηση στον αριθμό και στη μορφή – δομή πολλών τύπων non-profits που άρχισαν να λειτουργούν στη δεκαετία του 1970 σε περισσότερες από 60 χώρες. Στο βαθμό όμως που σήμερα ο τρίτος τομέας δεν περιλαμβάνει πλέον μονοδιάστατες οργανώσεις, αλλά οργανώσεις που εκτείνονται πέρα από την μορφή του μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, είναι και ένα από τα αντιφατικά του στοιχεία σχετικά με το τι τελικά περιλαμβάνει ο τρίτος τομέας.²²

Όμως, αν θεωρηθεί ότι ο τρίτος τομέας αναφέρεται σε οργανώσεις που μπορεί να είναι αντίθετες μεταξύ τους, ωστόσο καλύπτουν ένα μεγάλο φάσμα οργανώσεων που δραστηριοποιούνται σε τομείς όπου το σύστημα κράτος – αγορά απουσιάζει ή, όταν είναι παρόν, ενεργοποιούνται πολύ, ελάχιστα ή καθόλου, τότε τι μπορεί να υποθέσει κανείς για τον τρίτο τομέα; Ότι δεν περιλαμβάνει αυστηρά καμία οργάνωση των τύπων που αναλύονται πιο κάτω; Και όταν αυτές οι οργανώσεις κινούνται και σε μη κερδοσκοπικά πλαίσια και με καθεστώς μη κρατικού παρεμβατισμού;²³

Οπωσδήποτε χωρά αρκετή συζήτηση απέναντι στις πολλές θεωρήσεις περί τρίτου τομέα. Η σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα, ωστόσο, μπορεί ν' αναζητήσει χωρίς εννοιολογικούς περιορισμούς τον τρίτο τομέα και μέσα στην κοινωνία πολιτών, στα πλαίσια της ώθησης των μη κρατικών φορέων στην προσπάθειά τους για τη συνολική αναμόρφωση του προνοιακού μοντέλου.

Πρόσφατα, στα πλαίσια αυτής της αναμόρφωσης, έχει εισαχθεί και ο όρος κοινωνική οικονομία με σκοπό την ενίσχυση της εννοιολογικής προσέγγισης των οργανώσεων του τρίτου τομέα.²⁴ Η κοινωνική οικονομία

22. Η σύγχρονη θεώρηση γενικά για την κοινωνική πολιτική, όταν αναφέρεται στον τρίτο τομέα, αναφέρεται, λ.χ., και στις ΜΚΟ. Για τη σύνδεση κοινωνικού κράτους και κοινωνικής πολιτικής με τον τρίτο τομέα, βλ. περισσότερα στη μελέτη των J. Kendall και M. Knapp, 2000, *The third sector and welfare state modernization: Inputs, activities and comparative performance*, London, LSE's Centre for Civil Society, Civil Society Working Paper, No. 14, December, σ. 1-11.

23. Βλ. περισσότερα ό.π. Στραβοσκούφης, 2004, σ. 213.

24. Η κοινωνική οικονομία αναφέρεται κυρίως στις κοινωνικές επιχειρήσεις που είναι μέλη του τρίτου τομέα και δραστηριοποιούνται σε τοπικό επίπεδο και βασίζεται σε αρχές που αφορούν κυρίως τις ανάγκες των ατόμων. Ουσιαστικό στοιχείο είναι η συνεργασία, η

στα πλαίσια της «συμμετοχικής δημοκρατίας» προσδιορίζει εκ νέου τη δημόσια σφαίρα, αφού επιτρέπει στα άτομα να συμμετέχουν στην προώθηση των συμφερόντων τους μέσω της δημιουργίας συμμαχιών με άλλες κοινωνικές ομάδες. Από την άλλη, η κοινωνική οικονομία είναι η δικλείδα ασφαλείας για την ισόποση κατανομή συνεταιριστικής ισχύος σε οργανώσεις και ενώσεις πολιτών.²⁵

Συνοψίζοντας, οι οργανώσεις του τρίτου τομέα, οι οποίες δεν προσβλέπουν σε οποιοδήποτε κέρδος, στοχεύουν στην ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών. Η κοινωνική οικονομία κινητοποιείται και ενισχύεται σημαντικά από αυτή τη δράση, ενώ το κοινωνικό κεφάλαιο που απορρέει ανατροφοδοτεί την κοινωνία πολιτών που γίνεται όλο και πιο αποτελεσματική στην επιδίωξη ενός συγκριτικού πλεονεκτήματος στα πλαίσια της ανάπτυξης των κοινωνικών δικτύων. Το Σχήμα 1 που ακολουθεί αποτυπώνει ακριβώς αυτή την προβληματική.²⁶

Το ζήτημα που προκύπτει είναι ποιες οργανώσεις και με ποια ιδιότητα αντιπροσωπεύουν την κοινωνία πολιτών. Η διεθνής βιβλιογραφία και αρθρογραφία στην ανάγκη προσδιορισμού αυτών των οργανώσεων ταξινομεί αυτές τις οργανώσεις με χρηστικά κριτήρια και ανάλογα της κοινωνικής και πολιτικής κουλτούρας. Οι πιο συνηθισμένες οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στα πλαίσια της κοινωνίας πολιτών και τις συναντά ο ερευνητής σε πολλές χώρες είναι μεταξύ άλλων:

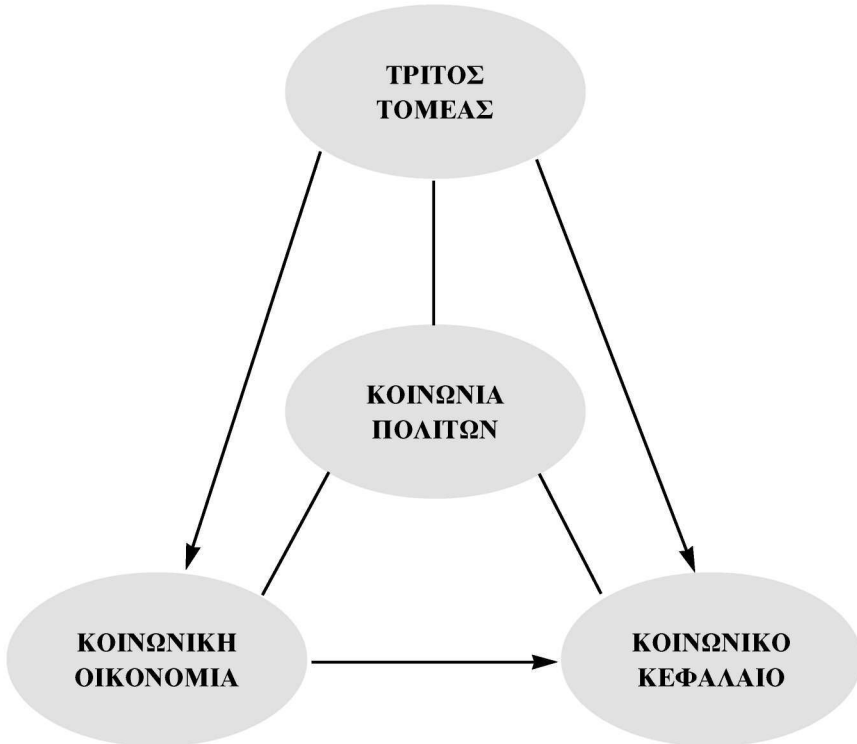
αλληλεξάρτηση και η ενεργή συμμετοχή των πολιτών στην κοινωνική ανάπτυξη των τοπικών κοινοτήτων (συνεταιρισμοί, εταιρείες αλληλοβοήθειας, εθελοντικές ενώσεις, μη κυβερνητικά – μη κερδοσκοπικά ιδρύματα). Βλ. περισσότερα γι' αυτό το θέμα στη σημαντική συγκριτική μελέτη της Μαίρης Γείτονα (επιμ.), 2005, *Έκθεση μελέτης: Τομείς ανάπτυξης της κοινωνικής οικονομίας και επιπτώσεις στην απασχόληση*, Βόλος, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών.

25. Ό.π. Επίσης για το θέμα της κοινωνικής οικονομίας, βλ. περισσότερα στις μελέτες των D. Dominson, 1994, *Art local: Social justice from the bottom up*, London, IPPR, Commission on Social Justice· P. Q. Hirst, 1994, *Associative democracy: New forms of economics and social governance*, Cambridge, Polity Press· J. Bucek και B. Smith, «New Approaches to Local Democracy: Direct Democracy and the Third Sector», *Environment and Planning*, No. 18, σ. 3-16.

26. Βλ. περισσότερα ό.π. Γείτονα, 2005.

ΣΧΗΜΑ 1

Σύστημα αναπαραγωγής και ανατροφοδότησης της κοινωνίας πολιτών

1. Μη κερδοσκοπικές Οργανώσεις – Non Profit Organizations.
2. Εθελοντικές Οργανώσεις - Voluntary Organizations.
3. Μη κυβερνητικές Οργανώσεις – Non Governmental Organizations.
4. Διεθνείς Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις – International NGOs.
5. Οργανώσεις της Κοινωνίας Πολιτών – Civil Society Organizations.
6. Ανεξάρτητες Οργανώσεις - Independent Organizations.
7. Ομάδες Αυτοβοήθειας – Self Help.
8. Περιβαλλοντικές Οργανώσεις - Environmental Organizations.
9. Οργανώσεις Λαϊκής Βάσης– People’s Organizations.
10. Συνδικάτα – Trade Unions.
11. Συνεταιριστικές Οργανώσεις – Cooperative Organizations.

12. Οργανώσεις Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων – Human Rights Groups.
13. Καταναλωτικές Οργανώσεις – Consumer Groups.
14. Γυναικείες Οργανώσεις – Women’s Associations.
15. Νεανικές Οργανώσεις - Youth Clubs.
16. Γειτονικές ή Κοινοτικές Οργανώσεις – Neighborhood – Community Organizations.
17. Θρησκευτικές Οργανώσεις - Religious Groups.
18. Ακαδημαϊκές Οργανώσεις – Academic Groups.
19. Οργανώσεις Ερευνητικού Χαρακτήρα – Research Groups.
20. Οργανώσεις Βάσεις– Grass Roots Movements.
21. Οργανώσεις Αυτοχθόνων – Organizations of Indigenous People.

Η ερευνητική κοινότητα, προκειμένου ν’ αποφύγει τα σφάλματα της ταξινόμησης αλλά και τους εννοιολογικούς περιορισμούς, τις περισσότερες από αυτές τις οργανώσεις τις αποκαλεί πλέον Μη Κυβερνητικές. Ωστόσο και εκεί υπάρχουν ταξινομικά προβλήματα που κυρίως έχουν να κάνουν με την ταυτότητα των υπηρεσιών των ΜΚΟ αλλά και με τον ουσιαστικό προσανατολισμό. Το ταξινομικό πρόβλημα των ΜΚΟ συνδέθηκε με το αντίστοιχο των υπόλοιπων οργανώσεων και, κυρίως, των μη κερδοσκοπικών, στοιχείο που πιθανότατα ίσχυσε και για τους άλλους τύπους οργανώσεων που προαναφέρθηκαν.

Οι Salamon και Anheier θεώρησαν ότι το επίπεδο και το περιεχόμενο δραστηριότητας πολλών οργανώσεων μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένας ικανός δείκτης για να ενσωματώσει σ’ αυτή την ταξινόμηση και την αντίστοιχη των υπολοίπων οργανώσεων και κυρίως των ΜΚΟ. Έτσι, σύμφωνα με τους δύο μελετητές διαμορφώνονται τα εξής δώδεκα επίπεδα κατηγοριοποίησης, τα οποία βασίζονται στον τύπο δραστηριοποίησης αλλά και στο οικονομικό προφίλ: α) πολιτισμός και αγωγή της ψυχής, β) εκπαίδευση και έρευνα, γ) υγεία, δ) κοινωνικές υπηρεσίες, ε) περιβάλλον, στ) ανάπτυξη και στέγαση, ζ) νομική τάξη, η) υπεράσπιση και πολιτική, θ) φιλανθρωπική μεσολάβηση και προώθηση του εθελοντισμού, ι) διεθνής δράση, ια) θρησκεία, και ιβ) επιχειρηματικοί και επαγγελματικοί συνεταιρισμοί και ενώσεις. Υπάρχει και μία επιπλέον κατηγορία στην οποία περιλαμβάνονται οι οργανώσεις που δεν ταξινομούνται πουθενά.

Το ταξινομικό σύστημα αυτό έχει με επιτυχία χρησιμοποιηθεί τόσο στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες όσο και στις αναπτυσσόμενες χώρες από τα εξής τρία αντίστοιχα διεθνή συστήματα: α) UN International Standard Industrial Classification System, β) Eurostat General Industrial Classification

of Economic Activities by the European Community, το οποίο αποτέλεσε τη βελτίωση του πρώτου, και γ) National Taxonomy of Exempt Entities το οποίο χρησιμοποιήθηκε από την κυβέρνηση των ΗΠΑ για να βελτιωθούν συστήματα που χρησιμοποιούσε το Internal Revenue Service.²⁷

Πρέπει να υπογραμμισθεί ότι οι παραπάνω κατηγορίες συνθέτουν ορισμένες συστάδες οργανώσεων. Ωστόσο, για την ελληνική περίπτωση οι γνώριμες οργανώσεις, τουλάχιστον ονομαστικά και με θεσμικά κριτήρια και σύμφωνα με την υπόθεση εργασίας της παρούσας μελέτης, συνοψίζονται τυπικά σε τέσσερις κύριες μορφές κοινωνίας πολιτών:²⁸

1. Εθελοντικές Οργανώσεις – Voluntary Organizations

Οι εθελοντικές οργανώσεις είναι ίσως το προπύργιο όλων των μη κρατικών φορέων που συμμετέχουν στην κοινωνία πολιτών. Με κοινωνιολογικές, οικονομικές και προσανατολισμένες στη δημιουργία και ενδυνάμωση του κοινωνικού κεφαλαίου προεκτάσεις, οι εθελοντικές οργανώσεις αποτελούν σήμερα μία σημαντική παράμετρο της κοινωνίας πολιτών.²⁹ Βασισμένες στο πνεύμα της φιλανθρωπίας, του αλτρουισμού και της κοινωνικής φροντίδας, με μέσο τον εθελοντισμό, είναι γνωστές για τη δράση τους εδώ και πολλές δεκαετίες.³⁰

27. Βλ. περισσότερα L. Salamon και H. K. Anheier, 1992, «In search of the non profit sector II: The problem of classification», *Voluntas: International Journal of Voluntary and Non Profit Organizations*, vol. 3, no 3, σ. 267-309.

28. Οι ΜΚΟ, ωστόσο, αποτελούν πιθανόν τη βασική παράμετρο της κοινωνίας πολιτών, μιας και ο διεθνής αποδεδειγμένος πολύπλευρος ρόλος τους τις καθιστά αντιπροσωπευτικό δείγμα ευρύτερης μελέτης. Επίσης, ο εννοιολογικός προσδιορισμός και η σύγκριση που υπάγουν μεταξύ των χιλιάδων οργανώσεων, θεσμικών και μη, πιθανότατα βρίσκουν ίαση στο προφίλ των ΜΚΟ που σύγχρονες και με επαγγελματισμό σε όλα τα επίπεδα ενδείκνυνται για μελέτη μιας και ο θεσμικός τους ρόλος αποσαφηνίζει σε πολλές περιπτώσεις το τι ακριβώς πρέπει να περιέχει μία οργάνωση κοινωνίας πολιτών. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι οι υπόλοιπες οργανώσεις είναι υποδεέστερες και μη αποτελεσματικές.

29. Βλ. περισσότερα Helmut K. Anheier και Jeremy Kendall, 2000, *Trust and voluntary organizations: Three theoretical approaches*, London, LSE's Centre for Civil Society, *Civil society Working Paper*, no 5, February, σ. 20.

30. Για να κριθεί μία οργάνωση εθελοντική, τουλάχιστον με τα κριτήρια της Ευρωπαϊκής Ένωσης, θα πρέπει: α) να διαθέτει κάποια υποτυπώδη επίσημη ή θεσμική οντότητα, β) να μην είναι κερδοσκοπική, δηλαδή ο στόχος της δεν είναι η απόκτηση κερδών από τα διοικητικά στελέχη ή μέλη της, γ) να είναι διοικητικά ανεξάρτητη από κυβερνητικές και δημόσιες αρχές, δ) όχι μόνο η εθελοντική αλλά και η διοικητική βάση της πρέπει ν' απέχει του προσωπικού κέρδους, και ε) η δραστηριότητά τους θα πρέπει να στοχεύει στην προώθηση του δημοσίου συμφέροντος. Συμπερασματικά μπορεί να υπογραμμισθεί ότι η εθελοντική οργάνωση είναι μία οντότητα με σταθερή δομή και οργάνωση, μη κυβερνητική και μη κερδοσκοπική, η οποία

Σύμφωνα με την έρευνα *VOLMED* του Παντείου Πανεπιστημίου, «ο εθελοντικός τομέας προσεγγίζεται ως ένας ενδιάμεσος χώρος διαπλοκής της ιδιωτικής και δημόσιας σφαιράς, ως όψη ενός δυναμικού κοινωνικού πεδίου το οποίο οριοθετείται από την αλληλεπίδραση κράτους, αγοράς και οικογένειας». Βέβαια κάθε μη κρατική ή μη κερδοσκοπική οργάνωση δεν είναι απαραίτητα εθελοντική, ιδιαίτερα μέσα στο σύγχρονο πλαίσιο όπου πολλές οργανώσεις εφαρμόζουν μικτά συστήματα. Αυτό περιπλέκει τον εννοιολογικό προσδιορισμό της εθελοντικής οργάνωσης που, αν θελήσει κανείς να την οριοθετήσει αυστηρά, θα την τοποθετήσει στο επίπεδο των μη κερδοσκοπικών – μη κρατικών φορέων που απασχολεί κατά κύριο λόγο εθελοντές για την επίτευξη των στόχων της.³¹

2. Μη Κερδοσκοπικές Οργανώσεις – Non Profit Organizations

Σε αντίθεση με την εθελοντική οργάνωση, που, εάν κρατηθεί η αυτούσια σημασία του όρου, ανάγεται σε μία οργάνωση η οποία αποτελείται από μη αμειβόμενα μέλη με σκοπό την επίτευξη κοινωνικών – φιλανθρωπικών στόχων προς τρίτους, οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις αφορούν τις αυστηρά καθορισμένες επιταγές του τρίτου τομέα.³² Στην Ελλάδα η *αστική*

παρέχει υπηρεσίες σε τρίτους. Βλ. περισσότερα Communication from European Commission to the Council and the European Parliament, 1997, *Promoting the role of voluntary organizations and foundations in Europe*, COM (97) 241, Brussels, Commission of European Communities.

31. Για περαιτέρω εννοιολογικές διευκρινίσεις για το μικτό σύστημα μορφής, δομής και οργάνωσης των εθελοντικών οργανώσεων αλλά και γενικότερα για τις εθελοντικές οργανώσεις (κυρίως σε ό,τι αφορά τις ελληνικές), βλ. περισσότερα *Ελληνικές Εθελοντικές Οργανώσεις. Μια πρώτη προσέγγιση μέσα από το ερευνητικό πρόγραμμα VOLMED – HELLAS*, 1997, Αθήνα, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής - Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, σσ. 2-5 και 29. Σύμφωνα με την έρευνα, στην Ελλάδα, τουλάχιστον, τα φιλανθρωπικά σωματεία, τα κοινωφελή ιδρύματα, οι αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρείες και άλλοι φορείς της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, που εμπίπτουν στην εσωτερική νομοθεσία περί σύστασης οργανισμών παροχής κοινωνικών υπηρεσιών, ανήκουν στις πιο φημισμένες μορφές εθελοντικής οργάνωσης. Για την ελληνική περίπτωση εκτός των άλλων πηγών βλ. περισσότερα και στο συλλογικό Κλειώ Πρεσβέλου (επιμ.), 2002, *Ο κοινωνικός εθελοντισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία των Φίλων του Λαού.

32. Για να κριθεί μία οργάνωση μη κερδοσκοπική πρέπει: α) να είναι επίσημη, β) να προέρχεται από την ιδιωτική πρωτοβουλία και να λειτουργεί αυτόνομα, γ) να μην προβλέπει το καταστατικό της τη διανομή κερδών στα μέλη, και δ) να μπορεί να είναι και εθελοντική στο επίπεδο των επιδιωκόμενων στόχων και στο επίπεδο της διοικητικής λειτουργίας. Βλ. περισσότερα L. Salamon και H. Anheier, 1992, «In Search of the Non – Profit Sector I: The questions of definitions», *Voluntas: International Journal of Voluntary and Non profit Organization*, vol. 3, no 3, σ. 125-152· Susannah Moris, 2000, *Defining the Non – Profit Sector: Some lessons from History*, London, LSE's Centre for Civil Society, Civil society Working

μη κερδοσκοπική εταιρεία είναι η πιο συνηθισμένη έκφραση του τρίτου τομέα, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά το μη κερδοσκοπικό χαρακτήρα, αν και θεωρείται ότι ανήκει στη γκάμα των νόμιμων εθελοντικών οργανώσεων.

3. Άτυπες Ομάδες και Ανεξάρτητες Οργανώσεις – Informal Groups and Independent Organizations

Η πρώτη περίπτωση αναφέρεται στα ομαδικά σχήματα που εμφανίζονται σε πολλές περιοχές του κόσμου. Ενεργούν ως ανεπίσημες ομαδώσεις και αλληλεπιδρούν στα πλαίσια της κοινωνίας πολιτών. Μπορεί να μην υπόκεινται σε καμία νομική ρήτρα ή να μην έχουν καμία θεσμική υπόσταση, ωστόσο λειτουργούν ισοδύναμα με τις οργανώσεις των ανεπτυγμένων κοινωνιών. Ενίοτε στην Ελλάδα ομάδες που συνενυθίζονται σε συσπειρώσεις, θέατρα, καφενεία ή πλατείες οργανώνουν κοινωνική δράση.³³ Οι άτυπες αυτές μορφές ενδέχεται να διατηρούν όλα εκείνα τα στοιχεία που θα τις ταξινομούσαν ως οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών, ωστόσο η νομική χροιά εφόσον απουσιάζει καθιστά τη συμμετοχή τους μη μετρήσιμη, τουλάχιστον σε ερευνητικό επίπεδο. Όσον αφορά τη δεύτερη περίπτωση, μάλλον η ιδεολογία και η πρακτική αυτών των οργανώσεων που εμφανίζονται με ελεύθερη βούληση ανεξάρτητα της αγοράς και των κρατικών χορηγιών, είναι προβληματική, δεδομένου ότι η ασάφεια αλλά και η

Paper, no 3, February 2000, σ. 1-6, και Sven – Erik Sjostrand, 1992, «The Organizations of Non profit Activities», *Voluntas: International Journal of Voluntary and Non Profit Organization*, vol. 11, no 3, σ. 207-215. Επίσης, για μια προσπάθεια οριστικοποίησης των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων, βλ. περισσότερα στην πολύ αξιόλογη μελέτη των L. Salamon και H. Anheier, 1997, *Defining the Non – Profit Sector: A Cross National Analysis*, Manchester, Manchester University Press. Το στοιχείο του εθελοντισμού είναι ασαφές ως προς τη συμμετοχή του στα κριτήρια των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων, διότι είναι δύσκολο να ελεγχθεί και να προσεγγιστεί εφόσον αυτές οι οργανώσεις δεν το θεωρούν αναγκαία και ικανή συνθήκη για τη λειτουργία τους. Βέβαια ο αμερικανικός χώρος έχει αρκετά ξεκάθαρη, βάσει νομοθεσίας, θέση σχετικά με το τι ακριβώς περιλαμβάνουν αυτές οι οργανώσεις και τι δομή έχουν, σε αντίθεση με τον ευρωπαϊκό πλουραλιστικό χώρο που, βάσει πολλών κρατικών νομοθετικών ρυθμίσεων, η μη κερδοσκοπική οργάνωση συγγέεται με άλλες οργανώσεις και κυρίως με αυτές του εθελοντικού τομέα. Βλ. περισσότερα Helmut K. Anheier, 2000, *Managing Non-Profit Organizations: Towards a new approach*, London, LSE's Centre for Civil Society, Civil Society Working Paper, no 1, January, σ. 1-14.

33. Βλ. περισσότερα Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, «Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: Ατροφική ή αφανής», στο συλλογικό Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (επιμ.), 2004, *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών. Κοινωνικές κινητοποιήσεις, εθελοντισμός και κράτος στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Ποταμός, σ. 145 -147.

ανεξερεύνητη σχέση τους με το κράτος και την αγορά τις καθιστά επιπλέον ακαθόριστες.³⁴

4. Μη κυβερνητικές Οργανώσεις – Non governmental Organizations

Προσανατολισμένες στην εργασία και οδηγημένες από ανθρώπους μ' ένα κοινό ενδιαφέρον, αυτές οι ποικίλες οργανώσεις αποτελούν τη νέα μορφή της οργανωμένης δράσης της κοινωνίας πολιτών. Εκτελούν υπηρεσίες και ανθρωπιστικές λειτουργίες, μεταφέρουν τις ανησυχίες των πολιτών στις κυβερνήσεις ελέγχοντας τις πολιτικές τους, ενώ ενθαρρύνουν την πολιτική συμμετοχή στο κοινοτικό επίπεδο.³⁵ Μέσα από τις

---

34. Βλ. περισσότερα στη μελέτη των Stein Kuhnle και Per Selle, «Government and Voluntary Organizations: A Relational Perspective», στο συλλογικό έργο των Stein Kuhnle και Per Selle (eds), 1992, *Government and Voluntary Organizations. A relational perspective*, Brookfield, USA, Avebury, σ. 1-34.

35. Σύμφωνα με τον ορισμό των Gordenker και Weiss, οι ΜΚΟ «αφορούν οργανώσεις που είναι ιδιωτικές και θεσμικά αυτόνομες από το κράτος, έχουν μία στοιχειώδη θεσμική οντότητα που αφορά την οργάνωση και τη διάρκεια των δραστηριοτήτων τους, διανέμουν τα κέρδη μόνο για τους σκοπούς της οργάνωσης, προσδιορίζουν με τις καταστατικές τους αρχές τις λειτουργίες τους αυτόνομα και ανεξάρτητα από άλλες διοικητικές αρχές και εν τέλει τείνουν στη δημιουργία δραστηριοτήτων που στόχο έχουν την εκπροσώπηση διαφόρων κοινωνικών ομάδων αλλά και τη δημιουργία οργανωμένης βοήθειας προς τρίτους». Βλ. περισσότερα Leon Gordenker και Thomas Weiss, 1996, «Pluralizing global governance: Analytical approaches and dimensions», στο συλλογικό Leon Gordenker και Thomas Weiss (eds), *NGOs, The UN & Global Governance*, Boulder Co., Lynne Rienner Publishers, σ. 17-47 και τη μελέτη των L. Salamon και H. K. Anheier, 1992, *In search of the Non Profit Sector I: The question of definitions*, Baltimore, MD, John Hopkins University, John Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project, Working Paper No. 2. Μέσα από την επεξεργασία της διεθνούς βιβλιογραφίας και εμπειρίας, δύο ορισμοί τελειοποιούν και συνδράμουν στον καθορισμό των ΜΚΟ σ' αυτή την εργασία. Έτσι: α) δομικά και λειτουργικά ο καθορισμός μιας ΜΚΟ μπορεί να αναφέρεται στην οργάνωση που είναι αυτο-κυβερνώμενη, ιδιωτική, όχι με σκοπό το κέρδος, η οποία συνδέεται με τη βελτίωση της ποιότητας της ζωής των ανθρώπων και των μειονεκτημάτων τους. Γενικά, λοιπόν, ως ΜΚΟ ορίζεται η ανεξάρτητη εθελοντική ένωση των ανθρώπων που ενεργούν από κοινού σε συνεχή βάση με εθνικά και διεθνή κριτήρια, για κάποιο κοινό σκοπό, μακριά από τις κυβερνητικές δομές, αποφεύγοντας τη σύσταση και διανομή της αποκτώμενης περιουσίας αλλά και τις παράνομες δραστηριότητες. Βλ. περισσότερα ό.π. Στραβοσκούφης, 2004, σ. 268-269. β) Οι ΜΚΟ «αποτελούν, βάσει προτεινόμενων ορισμών, έναν σημαντικό δίαυλο διερεύνησης της συμμετοχής στα κοινά και της ανανέωσης της κρατικής πολιτικής. Αποτελούν θεσμικές οντότητες και η συνεργασία τους στηρίζεται στην ύπαρξη ευρύτερων και άτυπων κοινωνικών δικτύων τα οποία χαρακτηρίζονται από μεγάλη ευελιξία. Η ισότιμη επαγγελματική αντιμετώπισή τους και η επίσης σκεπτικιστική αντιμετώπιση των ΜΚΟ που προέρχονται από υπερτιμημένες γεωγραφικές ζώνες θα φέρουν ένα καλύτερο αποτέλεσμα λειτουργίας, διοίκησης και χρηματοδότησης αλλά και

αναλύσεις και την πείρα τους λειτουργούν ως μηχανισμοί προειδοποίησης και αντιμετώπισης των εθνικών και διεθνών προβλημάτων, ενώ βοηθούν στην εφαρμογή των διεθνών συμφωνιών. Οι δραστηριότητές τους κατευθύνονται στην εφαρμογή των όρων της κοινωνικής ανάπτυξης, στην ανάπτυξη του επιχειρηματικού πνεύματος, στη μεταφορά καινοτομιών και τεχνολογιών από τις προηγμένες οικονομίες αγοράς στις χώρες του αναπτυσσόμενου κόσμου.

Η κατηγοριοποίηση των ΜΚΟ είναι ταυτόσημα δύσκολη με την κατηγοριοποίηση των φορέων της κοινωνίας πολιτών. Αυτή η μελέτη ωστόσο λαμβάνει υπόψη της για την κατηγοριοποίηση των ΜΚΟ τα εξής κριτήρια:³⁶

α) **τον προσανατολισμό**, ο οποίος αναφέρεται στο γενικότερο επίπεδο των δραστηριοτήτων των οργανώσεων και αφορά τις εξής επιμέρους κατηγορίες δραστηριοτήτων:

1. *Πρόνοιας*, οι οποίες συνδέονται με την παροχή υπηρεσιών φιλανθρωπικού χαρακτήρα και την ανακούφιση των φτωχών κοινωνιών από φυσικές καταστροφές και πολέμους.
2. *Ανάπτυξης*, οι οποίες καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον όλων όσοι εμπλέκονται με τις ΜΚΟ και σχετίζονται με τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης της ανθρώπινης ύπαρξης. Αντιπροσωπεύουν δύο επίπεδα οργανώσεων: Στην πρώτη συμπεριλαμβάνονται οι οργανώσεις που οι ίδιες απολαμβάνουν τα προσδόκιμα οφέλη και στη δεύτερη οι οργανώσεις που παρέχουν υπηρεσίες στους πληθυσμούς.
3. *Αναπτυξιακής εκπαίδευσης*, οι οποίες υποστηρίζονται σχεδόν από όλες τις ΜΚΟ προς τις χώρες που αντιμετωπίζουν έντονα αναπτυξιακά προβλήματα.
4. *Υπεράσπιση – υποστήριξης*, οι οποίες συνδέονται με τη διαμόρφωση πολιτικής και αποφάσεων, η οποία έρχεται μετά από την

αποτελέσματος για όλες τις ΜΚΟ». Βλ. περισσότερα Μαριλένα Σημίτη, 2002, «Κεντρικές και περιφερειακές οργανώσεις: Η συγκρότηση ενός κοινωνικού δικτύου στη διεθνή κοινότητα», στο συλλογικό Παντελής Σκλιάς και Αστέρης Χουλιάρας (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 73-86.

36. Βλ. περισσότερα στην αξιολογική μελέτη της Anna C. Vakil, 1997, «Confronting the classification problem: Toward a taxonomy of NGOs», *World Development*, vol. 25, no 12, σ. 2057 – 2070.

πίεση που ασκούν οι ΜΚΟ προς τις δημόσιες αρχές για να εξασφαλίσουν τα συμφέροντα συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων και πληθυσμών.

5. *Δικτύου*, οι οποίες αφορούν στη δράση μίας ή περισσότερων ΜΚΟ, οι οποίες δραστηριοποιούνται σε εθνικό και τοπικό επίπεδο, προς την επίτευξη ενός σκοπού.
6. *Έρευνας*, οι οποίες σε συνδυασμό με τις παραπάνω παρέχονται μεταξύ των δικτύων των ΜΚΟ με σκοπό την πληροφόρηση των ίδιων αλλά και άλλων ΜΚΟ που δεν έχουν μεγάλη πρόσβαση στην πληροφόρηση σχετικά με τα θέματα που πρόκειται να ασχοληθούν ή για μια απλή ενημέρωση.

β) **τη διαβάθμιση του εγχειρήματος**, η οποία μπορεί να επιχειρείται σε τέσσερα επίπεδα: α) διεθνές, β) εθνικό, γ) κοινοτικό και δ) τοπικό επίπεδο. Οι διεθνείς ΜΚΟ έχουν την έδρα τους σε βιομηχανοποιημένες πόλεις, οι εθνικές και οι κοινοτικές σε πολλές από τις αναπτυσσόμενες χώρες. Οι τοπικές αντιπροσωπεύουν σε μικρότερο βαθμό τις κοινοτικές ΜΚΟ, επιτελώντας κυρίως ρόλο υπεράσπισης στις αγροτικές περιοχές.

Οι εννοιολογικοί προσδιορισμοί αλλά και οι ταξινομήσεις αφορούν μολτατά ένα ξεχωριστό είδος μελέτης. Η ουσία της δράσης των φορέων της κοινωνίας πολιτών και των ΜΚΟ είναι η σημερινή πρόκληση σε ό,τι αφορά τις επιμέρους οργανώσεις. Από την άλλη, τίθεται το ζήτημα αν και κατά πόσο οι κοινωνίες έχουν την «ωριμότητα» να ενισχύσουν το θεσμικό τους σύστημα μ' ένα σύστημα παροχής υπηρεσιών που, αν μη τι άλλο, εξυπηρετεί τα συμφέροντα των μελών τους.

2. ΜΚΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

2.1 Η διεθνής εμπειρία

Οι διαβουλεύσεις ανάμεσα στους φτωχούς λαούς στις διεθνείς συνδιασκέψεις αλλά και σ' εκείνους που είναι σε μεταβατική κατάσταση (κεντρική και ανατολική Ευρώπη) έχουν δείξει ότι η ένδεια, κατά κύριο λόγο, αλλά και τα γενικότερα κοινωνικά προβλήματα εμποδίζουν την πρόοδο των λαών και υποβαθμίζουν τις μακροπρόθεσμες προσπάθειες για κοινωνική ευημερία. Οι εσωτερικές κρατικές αδυναμίες, η ανεπαρκής κοινωνική φροντίδα, η κακή υγειονομική πολιτική, η απουσία εκπαιδευτικών πολιτικών, η μειωμένη πρόσβαση στους πόρους και στα

παγκόσμια οφέλη σε συνδυασμό με τη μειωμένη ανά χώρα εικόνα της κοινωνίας πολιτών γίνονται οι άμεσοι παράγοντες που τροφοδοτούν τον κοινωνικό αποκλεισμό.³⁷

Τα ανώτερα μέλη των οργανώσεων επαναπροσδιορίζουν τυπικά ή ρυθμίζουν τις αποστολές τους στις νέες προκλήσεις. Πριν από το 1990, λίγες από τις οργανώσεις επιδίωκαν κάτι ανάλογο. Σήμερα, όλες οι οργανώσεις έχουν προετοιμάσει τις νέες αξίες αποστολής και δράσης τους και συμμετέχουν επιτυχώς σ' αυτές κυρίως με την παροχή αναπτυξιακής βοήθειας.³⁸ Η διαδικασία της κοινωνικής ανάπτυξης χρήζει ιδιαιτέρως αυτής της οριοθέτησης, διότι σε συγκεκριμένο χρόνο και τόπο οι κοινωνικές αλλαγές δημιουργούν νέες απαιτήσεις.

Θα μπορούσε να πει κανείς ότι το συνολικό έργο των ΜΚΟ, ακόμα και αυτό που θεωρείται αμιγώς λ.χ. οικονομικό, συμβάλλει στη διαδικασία της κοινωνικής ανάπτυξης με την ευρύτερη έννοια.³⁹ Ωστόσο, ξεχωρίζουν τέσσερις τομείς δράσης των ΜΚΟ στην κοινωνική ανάπτυξη. Τομείς όπως η φτώχεια, η ανθρωπιστική αποκατάσταση και ανακούφιση – η επισιτιστική ασφάλεια, η εκπαίδευση – αναβάθμιση του γυναικείου παράγοντα και, τέλος, η υγεία είναι οι παλιότερες αλλά και οι σύγχρονες προκλήσεις των ΜΚΟ.⁴⁰

Στο Σχήμα 2 που ακολουθεί παρουσιάζεται η σφαιρική αναπτυξιακή δράση των ΜΚΟ, όσον αφορά τα προγράμματά τους τα οποία στοχεύουν στην αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων και στην αστάθεια που

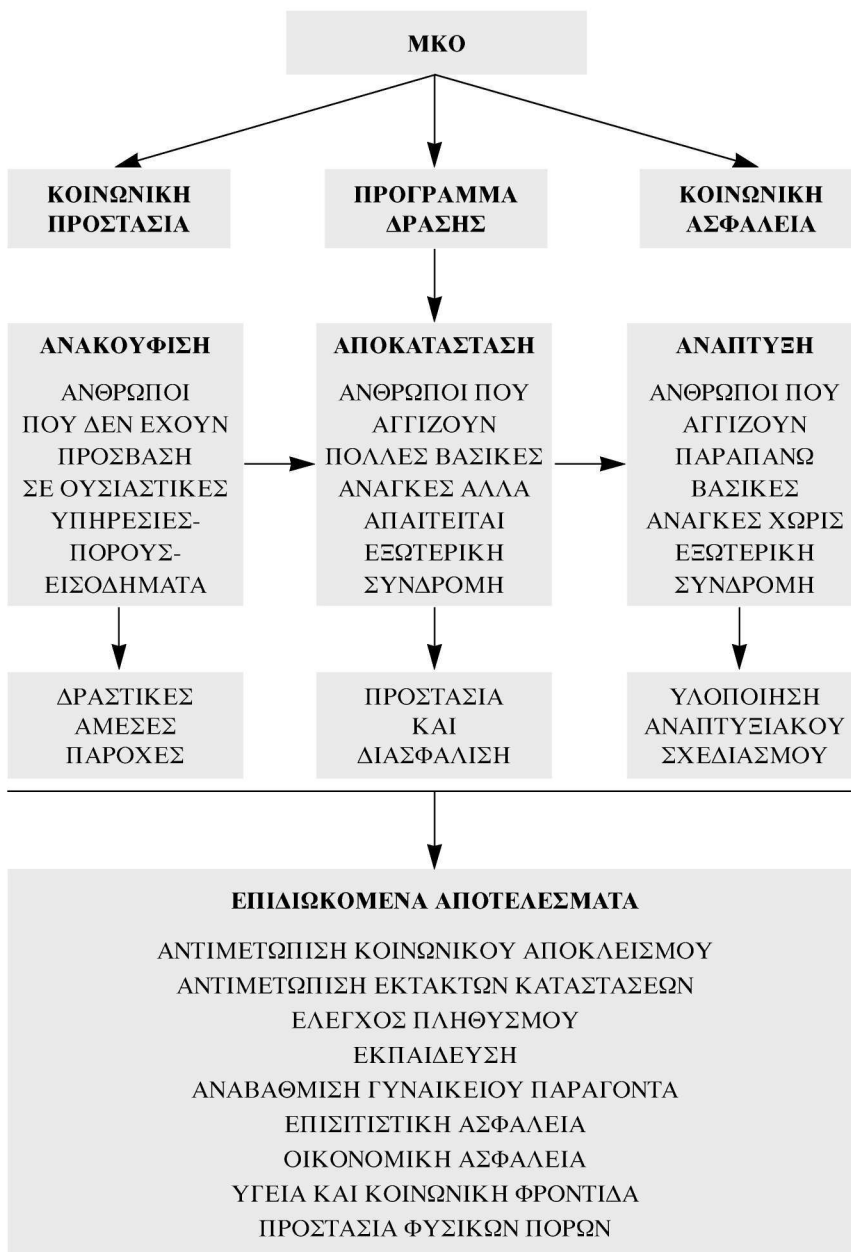
37. Βλ. περισσότερο D. Narayan, R. Chambers, M. Kaul Shah και P. Petesch, 2000, *Crying out for change: Voices of the poor*, Oxford and New York, Oxford University Press for the World Bank. Βλ. επίσης στο διαδίκτυο έρευνα του Robert Chambers για θέματα συμβουλευτικής των φτωχών. Internet version. <http://www.worldbank.org/poverty/wdr/poverty/conspeer.html>

38. Επίσης για τη διεθνή αναπτυξιακή βοήθεια και τις ΜΚΟ βλ. περισσότερο Θεόφιλος Ρόζενμπεργκ και Ιωάννης Ραγκούσης, 1998, «Ο ρόλος των ΜΚΟ στην παροχή αναπτυξιακής βοήθειας: Θεωρία και πράξη», στο συλλογικό Αστέρης Χουλιάρας (επιμ.), *Η διεθνής αναπτυξιακή βοήθεια προς τον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Εξάντας, σ. 193-208.

39. Βλ. περισσότερο Dan Gallin, 2000, *Trade - Unions and NGOs: A Necessary Partnership for Social Development*, Geneva, United Nations Research Institute for Social Development, Programme Paper 1.

40. Βλ. περισσότερο και εμπειριστατωμένα στοιχεία για την κοινωνική ανάπτυξη και το ρόλο των ΜΚΟ στη μελέτη του Alan Fowler, 2000, *Civil society, NGOs and social development. Changing the rules of the game*, Geneva, United Nations Research Institute for Social Development, Occasional Papers 1.

ΣΧΗΜΑ 2
ΜΚΟ και κοινωνική αναπτυξιακή διαδικασία

έπεται μετά από τη διαιώνιση αυτών.⁴¹ Η κοινωνική αντιμετώπιση και η μακροπρόθεσμη ασφάλεια μέσω των προγραμμάτων των ΜΚΟ είναι μία ουσιαστική εργασία που, βάσει της εμπειρίας πολλών διεθνών ΜΚΟ, δύναται να συμβάλει ενεργά στην κοινωνική ανάπτυξη.

Στο γρήγορα μεταβαλλόμενο πλαίσιο, οι ηγέτες των ΜΚΟ, το προσωπικό, αλλά και τα μέλη τους πρέπει να λειτουργήσουν διαφορετικά σε σχέση με το παρελθόν. Απαιτούνται ευέλικτα είδη προγραμμάτων και έμπειροι συνεργάτες, εθελοντές και μη, προκειμένου να ικανοποιηθούν οι συνολικές ανάγκες. Οι ΜΚΟ καλούνται να λειτουργήσουν σε ευρύτερο σύνολο χωρών μέσα σε ένα πλαίσιο ανταγωνισμού σε χρόνο και επιδεξιότητες. Εκτός από το γρήγορο «ταξίδι του κεφαλαίου», στην αντίπερα όχθη υπάρχουν συγκλίνοντα διεθνή προβλήματα που πυροδοτούν την ολοένα αυξανόμενη ένταση μεταξύ συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων. Τα διεθνή ζητήματα ασφάλειας και αστάθειας σε προβληματικές περιοχές του πλανήτη, όπως η Μέση Ανατολή και η Υποσαχάρια ζώνη, είναι η απάντηση των γηγενών λαών, όχι στις πολιτισμικές διαφορές μεταξύ τους, αλλά στις κοινωνικές ανισότητες που καλλιεργούνται εδώ και δεκαετίες προς όφελος των ανεπτυγμένων κοινωνιών. Όλα αυτά σε συνδυασμό με την αδύναμη διακυβέρνηση, την προβληματική διαχείριση των πόρων, τα χαμηλά επίπεδα παραγωγικότητας, την απουσία επένδυσης στην υγεία και την εκπαίδευση, την ανεπαρκή τεχνολογική υποδομή οξύνουν περισσότερο τα προβλήματα. Οι ΜΚΟ έχουν ν' αντιμετωπίσουν περίπου 1.200.000.000 ανθρώπους που ζουν στην απόλυτη εισοδηματική ένδεια που μετριέται σε λιγότερο από 1 δολάριο ημερησίως εισόδημα ανά κεφαλή (βλ. Πίνακα 1).

---

41. Βασισμένο στην εργασία του Tim Frankenberger, 1992, «Indicators and data collection methods for assessing household food security», στο συλλογικό M. Maxwell και Tim Frankenberger, *Household food security: Concepts, indicators, measurements: A technical review*, New York, Rome, UNICEF and IFAD. Επίσης, βλ. περισσότερα, Tim Frankenberger, 1996, *Measuring household livelihood security: An approach for reducing absolute poverty*, Paper prepared for the Applied Anthropology Meetings, Baltimore, March 26-29. Επίσης, βλ. περισσότερα, Marc Lindenberg, 1997, Senior Vice President for Programs, CARE USA, UN Security Council Briefing, «CARE International's Perspective on the Great Lakes Region», February 12.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Γεωγραφική κατανομή πληθυσμού απόλυτης ένδειας
(Οι τιμές είναι σε εκατομμύρια)*

Χρονολογία	1987		1998	
Περιοχή	Πληθυσμός	Μερίδιο πληθυσμού	Πληθυσμός	Μερίδιο πληθυσμού
Ανατολική Ασία Ειρηνικός	417.5	26.6%	278.3	15.3%
Κίνα	114.1	23.9%	65.1	11.3%
Ανατολική Ευρώπη Κεντρική Ασία	1.1	0.2%	24.0	5.1%
Λατινική Αμερική Καριβική	63.7	15.3%	78.2	15.6%
Μέση Ανατολή Βόρεια Αφρική	9.3	4.3%	5.5	1.9%
Νότια Ασία	474.4	44.9%	522.0	40.0%
Υποσαχάρια Αφρική	217.2	46.6%	290.9	46.3%
Σύνολο	1.183.2	28.3%	1.198.9	24.0%

Πηγή: World Bank, *World Development Report 2000 - 2001* (Washington D.C.: World Bank, 2001), σ. 23.

Η ενεργός αντίσταση των ΜΚΟ απέναντι στην ένδεια αλλά και στα προβλήματα του κοινωνικού αποκλεισμού που οφείλονται κατά ένα μεγάλο ποσοστό σε αυτή έκαμψε ή έλυσε πολλά από αυτά. Έτσι:⁴²

- Σημειώθηκε πρόοδος στη μείωση της απόλυτης ένδειας τα τελευταία χρόνια στην Κίνα και στην Ανατολική Ασία από τη δεκαετία του 1970 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980, ο συνολικός αριθμός

42. Βλ. περισσότερα Julie Fisher, 1994, «Third World NGOs: A missing piece to the population puzzle», *Environment*, vol. 36, Summer, χ.σ., «WTO – Shrink or Sink: NGOs Turn Around Agenda», *The Ecologist*, vol. 30, no.6 (Summer 2000), χ.σ., Aviva Ron, «NGOs in Community Health Insurance Schemes: Examples from Guatemala and the Philippines», *Social Science and Medicine*, vol. 48 (1999), σ. 939-950· Jasmine Gideon, «The Politics of Social Service Provision through NGOs: A Study of Latin America», *Society for Latin America Studies*, vol. 17, no 3 (1998), σ. 304-321· Sigrun I. Skogly, 1996, «The role of International NGOs in Promoting Nutrition Rights», *Food Policy*, vol. 21, no 1 σ. 111-121· Janice G. Raymond, 1998, «Prostitution as violence against women: NGO Stonewalling in Beijing and elsewhere», *Women's Studies International Forum*, vol. 21, no 1, σ. 1-9.

φτωχών μειώθηκε από 270 εκατομμύρια σε 100 εκατομμύρια. Η Μαλαισία, η Ταϊλάνδη και η Ινδονησία κατόρθωσαν επίσης να μειώσουν τους αριθμούς ένδειάς τους στη δεκαετία του 1980. Στη δεκαετία του 1990, εντούτοις, πολλές ασιατικές χώρες που είχαν δραπετεύσει της ένδειας (όχι η Κίνα) ωθήθηκαν προς τα πίσω κατά τη διάρκεια των οικονομικών κρίσεων της δεκαετίας.

- Είναι σημαντικό να υπογραμμισθεί ότι πρόοδος στην οικονομική ανάπτυξη έχει σημειωθεί και σε διάφορες αφρικανικές χώρες (Ουγκάντα, Γκάνα και Μποτσουάνα). Η εργασία των ιθυνόντων των ΜΚΟ που αντιμετωπίζουν τα ιστορικά κοινωνικοοικονομικά προβλήματα έχει οδηγήσει στην αύξηση του μέσου όρου της προσδοκώμενης ζωής, βελτιώνοντας το βιοτικό επίπεδο και δίνοντας μάχη με τις μολυσματικές ασθένειες.
- Τα οικονομικά προγράμματά τους μπορούν να καταστήσουν τις πιστώσεις διαθέσιμες σ' εκείνους που θα τις χρησιμοποιήσουν για παραγωγική εργασία.
- Έχει επέλθει βελτίωση στον έλεγχο των γεννήσεων καθώς επίσης και στην προγενέθλια και μεταγεννητική περίθαλψη. Βελτίωση έχει επέλθει και στον περιορισμό της μητρικής θνησιμότητας και στη θνησιμότητα των νηπίων. (Μέχρι το 1994 στον αναπτυσσόμενο κόσμο ένα παιδί πέθαινε κάθε τρία δευτερόλεπτα και μία γυναίκα είχε έως και 500 φορές παραπάνω πιθανότητες να πεθάνει από παράγοντες που συνδέονται με την τεκνοποίηση).
- Η βασική εκπαίδευση έχει βελτιωθεί, ενώ η αύξηση της τεχνολογίας φέρνει καθημερινά επανάσταση στον τομέα των πληροφοριών. Οι εκατοντάδες χιλιάδες των τοπικών ΜΚΟ προσφέρουν πλέον ικανές συνθήκες διαβίωσης και εκπαίδευσης.

Για να τελεσφορήσει η εργασία των ΜΚΟ στα θέματα της κοινωνικής ανάπτυξης εξαρτάται από τρία εργαλεία που χρησιμοποιούν και τα οποία σταθεροποιούν την ορθολογικότερη αντιμετώπιση των προβλημάτων που ανακύπτουν από το γενικό και ειδικό κοινωνικό αποκλεισμό:⁴³

Πρώτον, η προώθηση της ασφάλειας της πυρηνικής οικογένειας. Αυτός ο δείκτης ασφάλειας έχει συστατικά μέτρα που στρέφονται άμεσα στην οικογενειακή ευημερία, κυρίως στις αναπτυσσόμενες χώρες. Αυτή η τεχνική επιτρέπει στις ΜΚΟ να χρησιμοποιούν τα συγκριτικά πλεονεκτήματα

---

43. Βλ. περισσότερα Caroline O. Moser, 1998, «The asset vulnerability framework: Reassessing urban poverty reduction strategies», *World Development*, vol. 26, no 1, σ. 1-19.

των νοικοκυριών αλλά και να παρατηρούν τότε οι οικογένειες μειώνουν αυτά τα πλεονεκτήματα στα επίπεδα έκτακτης ανάγκης. Η μείωση πλεονεκτημάτων, λ.χ., εμφανίζεται όταν καταναλώνουν το σπόρο τους, ή πωλούν τα ζώα τους, ή σταματούν τα παιδιά από το σχολείο για να εργαστούν. Τα προγράμματα των ΜΚΟ στοχεύουν ακριβώς σ' αυτό. Υιοθετώντας την παραπάνω τεχνική εφαρμόζουν έκτακτα προγράμματα αποκατάστασης των προβλημάτων αλλά και προγράμματα σταθεροποίησης.

Δεύτερον, επιμηκύνουν τις προσπάθειες της κοινωνικής ευημερίας στην κοινότητα αλλά και στην περιφέρεια σε μακροπρόθεσμο επίπεδο. Οι ερευνητές και οι εθελοντές των ΜΚΟ, αξιολογώντας τις εμπειρίες τους στην πρωτοβάθμια κοινωνική αποκατάσταση, μεταφέρουν τη γνώση τους στο γενικότερο κοινωνικό κεφάλαιο των τοπικών περιοχών, εμπλουτίζοντάς το με νέες πρακτικές και μεθόδους.

Τρίτον, οι συμμετοχές τους σε διεθνή αναπτυξιακά forums, με όπλο το δίκαιο των διακηρύξεων, αποτελούν επιμέρους εργαλεία που στόχο έχουν να καταστήσουν τη διεθνή κοινότητα υπόλογη απέναντι στους φτωχούς κυρίως λαούς.

Η αποσιώπηση εκ μέρους της διεθνούς κοινότητας των κοινωνικών αναπτυξιακών προβλημάτων, όπως έγινε το 2002 στο Γιοχάνεσμπουργκ, σημαίνει περισσότερες συγκρούσεις, περισσότερη βία, περισσότερες επιδημίες και ένα πιο εύθραυστο οικοσύστημα. Η απόρριψη πολλών διακηρύξεων των ΜΚΟ δεν είναι πλέον μόνο ένα ηθικό ζήτημα, αλλά ένα ζήτημα ασφάλειας. Η κοινωνική αντίδραση αλλά και η δράση αντιπροσωπευτικών ΜΚΟ είναι η απάντηση της κοινωνίας πολιτών στη διεθνή κοινότητα. Ωστόσο, η δράση αυτή πάντα αποτελεί σημαντικό μέρος της προσπάθειας και όχι έκφραση της συνολικής αντιμετώπισης.⁴⁴ Ο ΟΗΕ, η Παγκόσμια Τράπεζα, η ΕΕ συμβουλεύονται τις ΜΚΟ, τους αναθέτουν σημαντικά αναπτυξιακά προγράμματα έχοντας, όμως, εκείνοι τον τελευταίο λόγο στις προσπάθειες για τη συνολική ανάπτυξη.

Η ΕΕ, λ.χ., μέσω 800 αναπτυξιακών ΜΚΟ, οι οποίες εκπροσωπούνται στις Βρυξέλλες από τη Liaison Committee, προσπαθεί να προσδώσει νέο κύρος στην αναπτυξιακή διαδικασία. Η ΕΕ συγχρηματοδοτεί τρεις βασικούς τομείς: ανθρωπιστική βοήθεια, επισιτιστική βοήθεια και εξειδικευμένα αναπτυξιακά προγράμματα στις χώρες υψηλού κινδύνου και όχι μόνο.

---

44. Βλ. περισσότερα την εξαιρετική μελέτη για θέματα ΜΚΟ και κοινωνικής ανάπτυξης των Marc Lindenberg και Coralie Bryant, 2001, *Transforming relief and development NGOs*, USA, Bloomfield, Kumarian Press, σσ. 1-14, 49, 74, 243.

Τομείς όπως η προώθηση και διασφάλιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η καταπολέμηση του AIDS και των ναρκωτικών, τα προβλήματα μεταναστών και προσφύγων, η καταπολέμηση των φυλετικών διακρίσεων, η προώθηση των τεχνολογικών υποδομών κ.ά τους συναντά κανείς μέσα στα άμεσα χρηματοδοτικά προγράμματά της.

Ο ρόλος των ΜΚΟ τις καθιστά *de facto* κοινωνικούς και κυβερνητικούς εταίρους μέσα σ' αυτό το ευρωπαϊκό περιβάλλον. Ωστόσο, ακόμα και αν όλοι εκείνοι οι μεγάλοι διεθνείς θεσμοί υπολογίζουν τις ΜΚΟ και τις χρηματοδοτούν κατά κόρον, δεν παύουν τα φανερά αναπτυξιακά προβλήματα να δείχνουν: α) ότι η κυριότητα της προώθησης του αναπτυξιακού έργου ανήκει στους μεγάλους υπερεθνικούς διακυβερνητικούς οργανισμούς, και β) την ανάγκη για μαζικότερη κινητοποίηση της κοινωνίας πολιτών μέσω των ΜΚΟ προκειμένου να αμβλυνηθεί η κυριότητα κράτους και αγοράς στα αναπτυξιακά ζητήματα.⁴⁵

2.2 Η ελληνική εμπειρία

Στην Ελλάδα η νοοτροπία του κρατισμού, των παρωχημένων πελαειακών – κομματικών σχέσεων αλλά και της υψηλής σχέσης μεταξύ του ατόμου και της οικογένειας, περιορίσαν σε μεγάλο βαθμό την ανάπτυξη των ΜΚΟ αλλά και γενικότερα της κοινωνίας πολιτών. Τα τελευταία όμως πέντε χρόνια, ο κοινωνικός και πολιτικός ερευνητής μπορεί εύκολα να παρατηρήσει ότι αυτές οι οργανώσεις άρχισαν να γίνονται αρκετά δημοφιλείς. Αυτό επισημαίνεται μέσα από το ολοένα και αυξανόμενο πεδίο εφαρμογών τους, αλλά και από το γεγονός ότι σε επιστημονικό επίπεδο αρχίζουν να εκπονούνται μελέτες γύρω από το θέμα του τρίτου τομέα και της κοινωνίας πολιτών.

Οι ελληνικές ΜΚΟ έχουν ευαισθητοποιήσει το ελληνικό κοινό για διάφορα θέματα που αφορούν τις αναπτυσσόμενες χώρες, ενώ έχουν συμμετάσχει σε διαδικασίες διαμόρφωσης αναπτυξιακής πολιτικής, τόσο σε εθνικό όσο και σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Έχουν υλοποιήσει προγράμματα για την ανάπτυξη του γεωργικού τομέα σε χώρες της Αφρικής, για την υγεία σε χώρες της Λατινικής Αμερικής, για τη δημιουργία μικρών επιχειρήσεων σε πολλές αναπτυσσόμενες περιοχές, για τη στήριξη

---

45. Βλ. περισσότερα Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2002, *Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Συμβούλιο, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και την Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή. Η συμμετοχή των μη κρατικών φορέων στην αναπτυξιακή πολιτική της ΕΚ*, COM (02) 598, Βρυξέλλες, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 7 Νοεμβρίου, σ. 9.

δημοκρατικών και περιβαλλοντικών θεσμών στη Νότια Αφρική, για την προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, για την ανθρωπιστική βοήθεια σε χώρες που αντιμετωπίζουν έκτακτες ανάγκες όπως είναι η Αιθιοπία, η Σομαλία, η Βοσνία, η Ζιμπάμπουε, η Αρμενία και η Αλβανία.⁴⁶

Η Ελλάδα είναι μέλος της Development Assistance Committee (DAC) από το Δεκέμβριο του 1999, ενώ έχει συστήσει ειδική υπηρεσία στο Υπουργείο Εξωτερικών (Υπηρεσία Διεθνούς Αναπτυξιακής Συνεργασίας - ΥΔΑΣ), η οποία νομικά κατοχυρώθηκε το 1999 με τον Ν. 2731/99 με ισχύ από το Σεπτέμβριο του 2000 (Προεδρικό Διάταγμα 224).⁴⁷

Η απουσία νομικού πλαισίου δημιούργησε μια χαλαρότητα των ΜΚΟ, η οποία φαίνεται να σβήνει αμέσως μετά τα γεγονότα του Κοσόβου, τα

---

46. Στην Ελλάδα υπάρχουν 3000 ή 31.585! περίπου καταγεγραμμένες οργανώσεις. Βλ. περισσότερα *Ελευθεροτυπία*, 2000, «Αφιέρωμα - Μη κυβερνητικές Οργανώσεις», τεύχ. 89, 2 Δεκεμβρίου, σ. 1-15. Επίσης, βλ. περισσότερα σχετικά με τον αριθμό των ελληνικών ΜΚΟ, Νικήτας Λιοναράκης, 2004, «31.585 οι Διεθνείς ΜΚΟ στην Ελλάδα», Γραφείο της Κοινωνίας Πολιτών, Φεβρουάριος. Internet version. <http://www.civilsociety.gr/gr/reports/0402%20lionarakis.htm>. Πρόσφατα δόθηκε στη δημοσιότητα κατάλογος του Ελληνικού ΥΠΕΞ με 390 αναπτυξιακές οργανώσεις που χρηματοδοτήθηκαν από τη ελληνική πολιτεία για να φέρουν σε πέρας αναπτυξιακά κοινωνικά προγράμματα στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Βλ. περισσότερα *Το Παρόν*, 2005, «Όλοι οι άνθρωποι των ΜΚΟ», 3 Ιουλίου. Internet version. <http://www.paron.gr/v3/>

47. Ο ελληνικός νόμος 2731/99 με το άρθρο 11, κατοχυρώνει πλέον ως επίσημες ΜΚΟ τις οργανώσεις που είναι νομίμως συσταθέντα μη κερδοσκοπικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου, που έχουν ως κύριο αντικείμενο την παροχή επείγουσας ανθρωπιστικής και αναπτυξιακής βοήθειας προς τους πληθυσμούς των αναπτυσσόμενων ή υπό μετάβαση χωρών, προκειμένου να συντελέσουν στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξή τους, καθώς και στη μείωση της φτώχειας. Για να υπάξει επίσης κατοχύρωση πρέπει οι ΜΚΟ να εγγραφούν στο ειδικό μητρώο που ορίζει ο νόμος. Με το Νόμο 2731/99 συστάθηκε στο Υπουργείο Εξωτερικών η Εθνική Συμβουλευτική Επιτροπή για θέματα ΜΚΟ. Στόχος της είναι η ενδυνάμωση των σχέσεων και η χρήσιμη ανταλλαγή απόψεων, προβληματισμών και προτάσεων μεταξύ ΥΔΑΣ και ΜΚΟ. Στην Επιτροπή μετέχουν η πολιτεία, εκπρόσωποι των ΜΚΟ και διακεκριμένες προσωπικότητες. Για τη νομική ιστορία του εθελοντισμού και των ΜΚΟ, βλ. περισσότερα Χαράλαμπος Θ. Ανθόπουλος, 2000, *Αλληλεγγύη και δημοκρατία*, Αθήνα, Ακτή - Οξύ, σ. 23-50· Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, 1999, *Γνώμη της ΟΚΕ: Εθνική Πολιτική Αναπτυξιακής Συνεργασίας - Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις*, τεύχος 25, Αθήνα, Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή της Ελλάδος, Ιανουάριος. Επίσης, βλ. περισσότερα, Ελληνική Δημοκρατία - Υπουργείο Εξωτερικών - ΥΔΑΣ, 2001, *Ειδικός Οδηγός ΜΚΟ και άλλων φορέων της κοινωνίας των πολιτών*, Αθήνα, ΥΔΑΣ, και στην ιστοσελίδα της Υπηρεσίας Διεθνούς Αναπτυξιακής Συνεργασίας του Ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών. http://www.mfa.gr/greek/foreign_policy/cooperation/

οποία πυροδότησαν και το ενδιαφέρον της ελληνικής πολιτείας σχετικά με τη σύσταση νομικού πλαισίου για τις ΜΚΟ. Ειδικότερα την τελευταία πενταετία το ελληνικό κράτος και η ΕΕ συνδράμουν οικονομικά τις ΜΚΟ που προωθούν την ανάπτυξη. Το 2001, 41 ΜΚΟ με υποβληθέντα προγράμματα αναπτυξιακού σχεδιασμού χρηματοδοτήθηκαν και διαχειρίστηκαν το ποσό των δύο δισεκατομμυρίων δραχμών για την ανασυγκρότηση των Βαλκανίων, ενώ 145 οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών χρηματοδοτήθηκαν από άλλους φορείς.⁴⁸

Την περίοδο 2000-2004 αυτούσιοι ΜΚΟ, πανεπιστήμια και κέντρα έρευνας που συμπεριλαμβάνουν θεσμικά όργανα της κοινωνίας πολιτών υπέβαλαν στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή 109 ολοκληρωμένα προγράμματα κοινωνικής ανάπτυξης περιφερειακού χαρακτήρα στο εσωτερικό και το εξωτερικό, από τα οποία εγκρίθηκαν τα 52 και υλοποιήθηκαν μέσω ευρωπαϊκής χρηματοδότησης.⁴⁹

Οι ΜΚΟ με δικό τους καταστατικό λειτουργίας και δεοντολογίας, με έδρα την Ελλάδα ή την ομογένεια, διέπονται από στοιχεία αυτονομίας, επιστημονικής κατάρτισης και στόχους επιλογής. Πολλές ΜΚΟ έχουν γίνει ήδη παράδειγμα προς μίμηση ακόμα και για τους συντηρητικούς – εξωκρατικούς θεσμούς, όπως η Εκκλησία, η οποία είναι ένας από τους σημαντικούς κοινωνικούς εταίρους. Η ίδια δίνει ένα παράδειγμα μιας κεντρικής ΜΚΟ, η οποία προωθεί την κοινωνική ανάπτυξη και την κοινωνική δικαιοσύνη και επιτελεί αυτούσιο αναπτυξιακό έργο, πέραν του φιλανθρωπικού βολонταρισμού, με τη σύσταση και τη δημιουργία επιμέρους ΜΚΟ.⁵⁰

48. Βλ. περισσότερα *Ελευθεροτυπία*, 2002, «2 δις σε 41 ΜΚΟ», 28 Φεβρουαρίου, σ. 6-7.

49. Το κόστος υλοποίησης για 38 ΜΚΟ αυτής της περιόδου ανήλθε στο ποσό των 18.508.274,87 ευρώ –προερχόμενο από πόρους της Κοινότητας– γεγονός που δημιούργησε βέβαια επιφυλάξεις στην ελληνική κοινή γνώμη για την ισοποση κατανομή των πόρων στις ΜΚΟ. Ωστόσο αυτό δείχνει την ακλόνητη εμπιστοσύνη των εταίρων προς τον ελληνικό και μη πόλο των ΜΚΟ που εφαρμόζουν συγκεκριμένα αναπτυξιακά προγράμματα. «Ποιες ΜΚΟ πήραν λεφτά και πόσα από την Ε.Ε!», *Το Παρόν*, Σεπτέμβριος, 2005. Internet version. <http://www.paron.gr/v3/>

50. Αρχαίος ορθόδοξος εκκλησίας συστήνουν ιδρύματα για την ανάπτυξη προγραμμάτων με διαφορετικές δράσεις σε όλο τον κόσμο. ΜΚΟ του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας (Ίδρυμα Υποστήριξης του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας και πάσης Αφρικής) ενισχύει το πνευματικό, πολιτιστικό, φιλανθρωπικό και ιεραποστολικό έργο καθώς και τη διάδοση της εκκλησιαστικής γραμματείας και τέχνης. Εκκλησίες της Αμερικής, της Ελλάδος και της Αλβανίας κινούνται σε ταυτόσημο επίπεδο. Η *International Orthodox Christian Charities* της Αρχιεπισκοπής της Αμερικής υλοποιεί προγράμματα αποκατάστασης θυμάτων πολέμου, φυσικών και οικονομικών

Μπορεί ακόμα ο διεθνής αναπτυξιακός τους ρόλος να μην είναι τόσο καθοριστικός, όπως συμβαίνει με τις ΜΚΟ του εξωτερικού, ωστόσο οι οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών και ιδιαίτερα οι ΜΚΟ κάνουν αισθητή την παρουσία τους με το έργο τους.

Στο εσωτερικό, το θέμα της προώθησης της κοινωνικής ανάπτυξης μέσω ΜΚΟ αλλά και άλλων οργανώσεων εμφορείται ειδικά από τα στοιχεία της πρόνοιας που οι ρίζες της αναζητούνται στο φιλανθρωπικό χαρακτήρα της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα.⁵¹

Σε ποσοστό 45,9% οι οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών ασχολούνται με την υγεία, 40% με την κοινωνική φροντίδα, 37,6% με τα πολιτιστικά, 30,6% με την εκπαίδευση και τον αθλητισμό, 27,1% με το περιβάλλον, 22,4% με την επιχειρηματικότητα.⁵²

Όλα τα παραπάνω αριθμητικά δεδομένα είναι βασίμια στοιχεία δράσης που δικαιολογούν το γεγονός ότι η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα στηρίζει ουσιαστικά την κοινωνική ανάπτυξη με πολλές δυνάμεις στο εσωτερικό αλλά και στο εξωτερικό. Οι ΜΚΟ, αν και καταλαμβάνουν μερίδιο δράσης της τάξεως του 1/7 από τις άλλες οργανώσεις (εθελοντικές οργανώσεις, κοινωφελή ιδρύματα, οργανισμοί αλληλοβοήθειας, σωματεία, κοινωνικές επιχειρήσεις, αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρείες), έχουν να δείξουν στο εσωτερικό ικανό αναπτυξιακό έργο σε κοινωνικό επίπεδο όσον αφορά:⁵³

καταστροφών, στην Αμερική, στην Ευρώπη –κυρίως σε βαλκανικές χώρες και σε χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ–, στη βόρεια Αφρική και στην Ασία. Η Εκκλησία της Ελλάδος ίδρυσε μία ΜΚΟ (Αλληλεγγύη - Solidarity), που έχει έδρα την Αθήνα, λειτουργώντας παραρτήματα στη Γερμανία, στη Ρουμανία και στη Συρία. Το Κόσσοβο, η Παλαιστίνη, η Ρουμανία, η Γεωργία, το Αφγανιστάν και η Σερβία είναι χώρες αποδέκτες πολλών αναπτυξιακών προγραμμάτων της. Η Εκκλησία της Αλβανίας, αντίστοιχα, έχει προχωρήσει σε μια σειρά δράσεων σε όλη τη χώρα: Από νοσοκομείο μέχρι σχολεία και αναστήλωση ναών. Μια άλλη ΜΚΟ, που πρόκειται να ανακοινωθεί το επόμενο διάστημα, θα είναι αυτή του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων. Βλ. περισσότερο Θωμάς Τσάτσης, 2002, «Δρόμοι αλληλεγγύης από την Εκκλησία», *Ελευθεροτυπία*, 24 Δεκεμβρίου. Internet Version <http://www.enet.gr>

51. Στην ελληνική νομοθεσία (Ν. 2646/1998) περί ανάπτυξης του Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας (άρθρο 12), ζητά η ελληνική κοινωνία κάνει λόγο για τις οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών και κυρίως για τις ΜΚΟ που τις θεωρεί τμήμα της κοινωνικής οικονομίας και του πλουραλιστικού κράτους πρόνοιας που βασίζεται πλέον και στην ενεργοποίηση της ανθρώπινης δραστηριότητας για την τελεσφόρηση των στόχων της κοινωνικής φροντίδας και ανάπτυξης.

52. Βλ. περισσότερα, ό.π., Γείτονα, 2005.

53. Ό.π.

- Την παροχή υπηρεσιών σε κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες, όπως οικονομικοί και πολιτικοί μετανάστες, πρόσφυγες, αθίγγανοι, άστεγοι, θύματα σωματικής εκμετάλλευσης (trafficking).
- Ανθρωπιστικές αποστολές στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, που στόχο έχουν την άμεση αποκατάσταση περιοχών που χτυπήθηκαν από πολέμους, θεομηνίες, σεισμούς και άλλες φυσικές καταστροφές.
- Την παροχή υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας (π.χ. στέγη) σε παιδιά και εφήβους που βίωσαν την εγκατάλειψη της γονικής φροντίδας.
- Την προστασία της γυναίκας αλλά και της τρίτης ηλικίας.
- Την επιμόρφωση και τη διά βίου μάθηση σε άτομα με μαθησιακές δυσκολίες αλλά και συγγενείς αναπηρίες.
- Την ανάπτυξη τεχνολογικών εκπαιδευτικών και υγειονομικών υποδομών σε υποβαθμισμένες γεωγραφικές περιοχές.
- Την αντιμετώπιση των φαινομένων κοινωνικής παθογένειας, όπως η χρήση ουσιών, η εγκληματικότητα και οι προσπάθειες για αποκατάσταση και κοινωνική επανένταξη ευαίσθητων κοινωνικών ομάδων.
- Την καταπολέμηση της κοινωνικής περιθωριοποίησης των πασχόντων από βαρύτερα νοσήματα, με την κοινωνικοοικονομική υποστήριξή τους και την παροχή πρωτοβάθμιας υγείας.
- Τις περιβαλλοντικές δραστηριότητες που στοχεύουν στη διατήρηση του φυσικού πλούτου και της βιοποικιλότητας με οργανωμένες ακτιβιστικές δράσεις.
- Την προώθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης και της ισότητας μέσα από την καλλιέργεια της ανεκτικότητας και του σεβασμού στην πολυπολιτισμικότητα.

Τελικά, μόνο οι ΜΚΟ προωθούν την κοινωνική ανάπτυξη στο εσωτερικό ή/και οι άλλες κοινωνικές οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών; Η απάντηση είναι σύνθετα θετική. Όλες οι οργανώσεις προωθούν την κοινωνική ανάπτυξη, αφού ως μέλη της κοινωνικής οικονομίας σε ένα πλέγμα σχέσεων πομπού – δέκτη καταπολεμούν τον κοινωνικό αλλά και τον οικονομικό αποκλεισμό. Αξίζει να σημειωθεί ότι ευέλικτες μορφές απασχόλησης έχουν δημιουργηθεί ακόμα και μέσα στις οργανώσεις συνδράμοντας έτσι και στην καταπολέμηση της ανεργίας.⁵⁴

Οι ΜΚΟ, ως σύγχρονες και επαγγελματικές οργανώσεις αναλαμβάνουν οργανωμένες δράσεις με θεσμικότητα και εμπειρία. Αυτός ο επαγγελματισμός πιθανόν να γίνει και το στοιχείο έλξης για μια πιο ολοκλη-

54. Ο.π.

ρωμένη κοινωνική παρέμβαση από πλευράς των άλλων οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών.⁵⁵

Ο επαγγελματικός και διεθνικός τους χαρακτήρας προσκρούει ωστόσο και στις πολλές φωνές διαμαρτυρίας για τις αρνητικές πλευρές των ΜΚΟ που, οπωσδήποτε, δεν είναι θέμα αυτής της εργασίας. Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί που τείνουν να γίνουν ολοκληρωμένες «εταιρείες» παροχής υπηρεσιών, η οικονομική εμπιστοσύνη δωρητών-κράτους προς αυτές τις οργανώσεις, αλλά και η πολιτική ισχύς τους είναι ζητήματα προς εξέταση που απαιτούν προσοχή από όλες τις εμπλεκόμενες πλευρές της κοινωνίας πολιτών.⁵⁶

Η πολύπλευρη δράση και ο αυξανόμενος αριθμός τους αλλά και η κοινωνική εμπιστοσύνη δικαιολογεί ωστόσο κατά πολύ την ύπαρξή τους. Ένα σαφές νομικό πλαίσιο λειτουργίας και διαφάνειας αλλά και μία μελλοντική θεωρητική διασάφηση του ρόλου τους σίγουρα είναι παράμετροι που θα συμβάλουν στο γενικότερο έργο της κοινωνίας πολιτών γενικά αλλά και των ΜΚΟ ειδικότερα.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Φαίνεται λοιπόν ότι οι ΜΚΟ εργάζονται μεθοδικά συμπληρώνοντας την αναγκαία και ικανή συνθήκη για να υπάρχει κοινωνική ανάπτυξη. Καλύπτουν γάμα παραμέτρων που συμβάλλουν ακόμα περισσότερο στη διαρκή ανάπτυξη. Το μέλλον χωρά, όμως, πολλές ακόμα καινοτομίες. Και αυτό θεωρείται ότι πρέπει να γίνει ειδικά στην Ελλάδα, όπου η κοινωνία πολιτών επικαλύπτεται από τον παραδοσιακό κρατισμό και την έλλειψη πλουραλιστικών πολιτικοκοινωνικών ιδεολογιών.

Οι ΜΚΟ είναι πιθανόν –τουλάχιστον αυτό δείχνει το έργο τους– οι συνδιαχειριστές ενός νέου προνοιακού μοντέλου μικτής πλουραλιστικής οικονομίας, εκεί όπου η κοινωνία πολιτών και ο τρίτος τομέας, στοιχεία διαχωρισμένα από το κράτος και την αγορά σε επίπεδο πολιτικής και οικονομικής επιρροής, θα μπορέσουν ν' ανθίσουν. Η επικύρωση της αξιοπρέπειας και της αξίας του ατόμου και του συνόλου περνά πλέον μέσα από ένα σύστημα συνεργασίας των παραπάνω τριών τομέων, χωρίς αυτό

---

55. Βλ. περισσότερα για το σύγχρονο ρόλο των ΜΚΟ, ό.π. Στραβοσκούφης, 2004, σ. 404-417.

56. Βλ. περισσότερα Στραβοσκούφης, 2005, «Η άλλη όψη του τρίτου τομέα: Αμφίρροπες τάσεις και ζητήματα διαφθοράς στις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις», στο συλλογικό Κ. Κουτσούκης και Π. Σκλιάς (επιμ.), *Διαφθορά και σκάνδαλα στη δημόσια πολιτική*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, σ. 490-506.

να σημαίνει ότι η επικράτηση ενός από τους παραπάνω τομείς θα προσδιορίζει ατύπως και την υποβάθμιση των υπολοίπων.

Με όπλο το φιλοσοφικό βολονταρισμό και τον επαγγελματικό εθελοντισμό αλλά και το σύγχρονο πλουραλιστικό πεδίο δράσης των ΜΚΟ, η κοινωνική ανάπτυξη θα μπορέσει να καρπωθεί τους κόπους όλων των φορέων της κοινωνικής οικονομίας και να γίνει ολόενα και πιο απτή παρά μια περαστική φαντασιοπληξία σε όλες τις κοινωνίες, ανεξαρτήτου χρώματος, φυλής και γεωγραφικής τοποθέτησης. Χρειάζεται ωστόσο διεθνής και εθνική συνεργασία μιας και τα αναπτυξιακά προβλήματα είναι πολλές φορές δυσεπίλυτα. Σίγουρα η υποσαχάρια ζώνη αντιμετωπίζει διαφορετικό πρόβλημα από ένα χωριό της ορεινής Ηπείρου. Και τα δύο όμως πεδία υποδηλώνουν την ανάγκη για δράση.

Η εργασία αυτή προσπάθησε να δείξει πώς αυτές οι οργανώσεις καταφέρνουν ακόμα και να υποκαταστήσουν τις κρατικές υπηρεσίες με τη λειτουργική και πολλές φορές ανατρεπτική ιδεολογία, αλλά και με τα αποθέματα εργασίας που διαθέτουν. Ο διττός ρόλος του κράτους στην παροχή κοινωνικής ασφάλειας και κοινωνικής ασφάλισης εμπλουτίζεται σταδιακά με την εργασία όλων των μη κερδοσκοπικών ιδρυμάτων και κυρίως των ΜΚΟ. Από την άλλη, η αγορά φαίνεται να μπαίνει σε «επιτήρηση» αφού οι διεθνείς ΜΚΟ που ασχολούνται με την οικονομική ανάπτυξη πιέζουν τη διεθνή κοινότητα για αναίρεση πολλών οικονομικών επιταγών. Ήταν βέβαια οξύμωρο ή τουλάχιστον μη αναμενόμενο η ιδιωτική σφαίρα της ανθρώπινης δραστηριότητας να στραφεί «εναντίον» της αγοραστικής ιδιωτικής πρωτοβουλίας μιας και τα δύο στοιχεία εμπεριέχουν το ιδιωτικό στοιχείο. Η ιδιότητα όμως στην ιδεολογία των φορέων της κοινωνίας πολιτών είναι ένα μη μετρήσιμο στοιχείο.

Οι πολίτες καλούνται να μετέχουν σ' ένα σύστημα προώθησης της κοινωνικής ανάπτυξης με απώτερο στόχο την ασφαλή διαχείριση της κοινής κληρονομιάς της ανθρωπότητας. Η προώθηση αυτή ωστόσο χρειάζεται εμπιστοσύνη σε θεσμικά και μη θεσμικά στοιχεία. Οι έρευνες από την άλλη δείχνουν ότι η εμπιστοσύνη στους θεσμούς διαφοροποιείται και η κοινωνία πολιτών αποκατά σημαντικό έδαφος.⁵⁷

---

57. Πολίτες 47 χωρών του κόσμου (δείγμα 36.000 πολιτών) φέρνουν τις ένοπλες δυνάμεις και τις ΜΚΟ στην πρώτη θέση εμπιστοσύνης, ενώ παρουσιάζονται δύσπιστοι με κυβερνήσεις και ΜΜΕ. Την έρευνα διεξήγαγε το Ινστιτούτο Γκάλοπ σε συνεργασία με την Environics International. Βλ. περισσότερα στην ιστοσελίδα <http://www.voice-of-the-people.net> και *Ελευθεροτυπία*, 2002, «Γκάλοπ σε 47 χώρες φέρνει Ένοπλες Δυνάμεις και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις πρώτες στην εμπιστοσύνη των πολιτών. Δύσπιστοι με κυβερνήσεις, ΜΜΕ», 11 Νοεμβρίου. Internet version. <http://www.enet.gr>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Αναπτυσσόμενες χώρες

Πρόοδος	Τομείς	Προβλήματα
<ul style="list-style-type: none"> • Μεταξύ 1963-1993 ο μέσος όρος ζωής αυξήθηκε κατά το 1/3. Σε περισσότερες από 30 χώρες η προσδοκώμενη ζωή ξεπερνά πλέον τα 70 έτη. • Τις τρεις τελευταίες δεκαετίες το ποσοστό πρόσβασης του πληθυσμού σε καθαρό πόσιμο νερό σχεδόν διπλασιάστηκε (από το 36% στο 70%). 	Υγεία	<ul style="list-style-type: none"> • Περίπου 17 εκατομμύρια άνθρωποι πεθαίνουν κάθε χρόνο από μεταδιδόμενα νοσήματα και παρασιτικές ασθένειες (διάρροια, μάλαια, φυματίωση). • Από τα 18 εκατομμύρια των οροθετικών ατόμων (HIV), το 90% αυτών ζουν στις αναπτυσσόμενες χώρες.
<ul style="list-style-type: none"> • Μεταξύ 1990-1991 οι εγγραφές στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση αυξήθηκαν κατά 2/3 (από το 48% στο 77%). 	Μόρφωση	<ul style="list-style-type: none"> • Εκατομμύρια παιδιά παραμένουν εκτός βασικής εκπαίδευσης, εκ των οποίων 130 εκατομμύρια στην πρωτοβάθμια και 275 στη δευτεροβάθμια.
<ul style="list-style-type: none"> • Παρά τη ραγδαία αύξηση του πληθυσμού, η παραγωγή του φαγητού που αντιστοιχεί σε ένα άτομο, αυξήθηκε κατά 20% τη δεκαετία του 1990. 	Διατροφή	<ul style="list-style-type: none"> • 800 εκατομμύρια άνθρωποι δεν σιτίζονται επαρκώς, ενώ 500 εκατομμύρια είναι χρόνια υποσιτιζόμενα άτομα.
<ul style="list-style-type: none"> • Κατά την περίοδο 1963-1993, αυξήθηκε το κατά κεφαλήν εισόδημα στις αναπτυσσόμενες χώρες κατά 3,5% ετησίως. 	Εισόδημα Φτώχεια	<ul style="list-style-type: none"> • Περισσότερο από το 1/3 του συνολικού πληθυσμού ζει σε συνθήκες απόλυτης φτώχειας (1,3 δισεκατομμύρια άνθρωποι).
<ul style="list-style-type: none"> • Κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες η αναλογία των κοριτσιών στις εγγραφές των πρωτοβάθμιων και δευτεροβάθμιων σχολείων αυξήθηκε από το 38% στο 78%, ενώ η γονιμότητα αυξήθηκε κατά 1/3. 	Γυναίκα	<ul style="list-style-type: none"> • Η μητρική θνησιμότητα παραμένει 12 φορές μεγαλύτερη από τις χώρες του ΟΟΣΑ. • Οι γυναίκες καταλαμβάνουν μόνο το 10% των βουλευτικών εδρών.

(συνεχίζεται)

(συνέχεια Πίνακα 1)

<ul style="list-style-type: none"> • Οι εκπομπές ρύπων στις αναπτυσσόμενες χώρες είναι πάντα λιγότερες από αυτές των βιομηχανικών χωρών κατά 1/4 ακόμα και όταν ο πληθυσμός τους είναι 4 φορές μεγαλύτερος. 	Περιβάλλον	<ul style="list-style-type: none"> • Περίπου 200 εκατομμύρια άνθρωποι επηρεάζονται από την υποβάθμιση του περιβάλλοντος. • Κάθε χρόνο 20 εκατομμύρια εκτάρια από τροπικά δάση υποβαθμίζονται ή εξαφανίζονται.
<ul style="list-style-type: none"> • Οι άνθρωποι των αναπτυσσόμενων χωρών που ζουν μέσα σε πλουραλιστικά και δημοκρατικά πολιτεύματα αντιπροσωπεύουν έναν μέσο αναλογικό όρο της τάξεως των 2/3 και 3/4. 	Πολιτική Συγκρούσεις	<ul style="list-style-type: none"> • Έως το τέλος του 1994, υπήρχαν 11 εκατομμύρια πρόσφυγες στις αναπτυσσόμενες χώρες, θύματα των συγκρούσεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2*Βιομηχανικές χώρες*

Πρόοδος	Τομείς	Προβλήματα
<ul style="list-style-type: none"> • Μέχρι το 1992 η προσδοκώμενη ζωή ήταν πάνω από 75 χρόνια σε 25 βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες. 	Υγεία	<ul style="list-style-type: none"> • 2 εκατομμύρια άνθρωποι έχουν προσβληθεί από τον ιό του AIDS
<ul style="list-style-type: none"> • Μεταξύ 1960 και 1990 η αναλογία εγγραφών στα σχολεία σχεδόν τριπλασιάστηκε από το 15% στο 40%. 	Εκπαίδευση	<ul style="list-style-type: none"> • Περισσότερο από το 1/3 του αριθμού των ενηλίκων δεν έχουν πρόσβαση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.
<ul style="list-style-type: none"> • Τις τρεις τελευταίες δεκαετίες το κατά κεφαλήν εισόδημα αυξήθηκε πάνω από το 3% ετησίως. • Ο μέσος όρος του ετήσιου πληθωρισμού κατά τη δεκαετία του 1980 ήταν λιγότερος από το 5%. 	Εισόδημα Απασχόληση	<ul style="list-style-type: none"> • Η συνολική εκτίμηση της ανεργίας ανέρχεται πάνω από το 8%, ενώ σε ό,τι αφορά τους νέους η ανεργία ανέρχεται στο 15%. Πάνω από 30 εκατομμύρια άνθρωποι αναζητούν εργασία. • Το 40% των νοικοκυριών απολαμβάνουν μόνο το 18% του συνολικού παγκοσμίου ΑΕΠ.

(συνεχίζεται)

(συνέχεια Πίνακα 2)

<ul style="list-style-type: none"> • Μεταξύ 1970 και 1990, ο αριθμός των γυναικών που σπούδαζε επιστήμες και τεχνολογία σχεδόν τριπλασιάστηκε (από 25% στο 67%). • Οι γυναίκες σήμερα αποτελούν το 40% της εργατικής βιομηχανικής δύναμης και το 1/4 της διοίκησης και του marketing. 	Γυναίκα	<ul style="list-style-type: none"> • Οι οικονομικές απολαβές των γυναικών παραμένουν στα 2/3 του μισθού των ανδρών. • Οι γυναίκες καταλαμβάνουν το 12% των βουλευτικών εδρών.
<ul style="list-style-type: none"> • Για την κάλυψη των ασφαλιστικών αναγκών δαπανάται το 15% του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος. 	Κοινωνική ασφάλιση	<ul style="list-style-type: none"> • Περισσότερα από 100 εκατομμύρια άνθρωποι εξακολουθούν να ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας, ενώ 5 εκατομμύρια άνθρωποι αντιμετωπίζουν στεγαστικό πρόβλημα.
<ul style="list-style-type: none"> • Σε κάθε άτομο αντιστοιχούν 5 βιβλιοθήκες και 1 ραδιόφωνο, ενώ μία τηλεόραση για κάθε 2 άτομα. 1 στα 3 άτομα διαβάζει εφημερίδα. 	Κοινωνική δομή	<ul style="list-style-type: none"> • Κάθε χρόνο καταγγέλλονται 130.000 βιασμοί οι οποίοι αφορούν στις ηλικίες μεταξύ 15-59 ετών.
<ul style="list-style-type: none"> • Μεταξύ του 1965 και του 1991 επιθετικά μέτρα ενεργειακής πολιτικής αλλά και καταλληλότερες πολιτικές μείωσαν τη χρήση ενέργειας από 160 κιλά πετρελαίου στα 26 κιλά (στοιχείο που αντιστοιχούσε σε 100 επιπλέον δολάρια του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος). 	Περιβάλλον	<ul style="list-style-type: none"> • Κάθε χρόνο οι καταστροφές των δασών που οφείλονται στη ρύπανση της ατμόσφαιρας οδηγούν σε οικονομικές απώλειες ύψους 35 εκατομμυρίων δολαρίων (ισοδύναμες με το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν της Ουγγαρίας). • Οι άνθρωποι των βιομηχανικών χωρών καταναλώνουν 9 φορές περισσότερο εμπορική ενέργεια από τους ανθρώπους των αναπτυσσόμενων χωρών και ως αποτέλεσμα οι πρώτοι μόνο το 1/5 του παγκόσμιου πληθυσμού.

Πηγή: United Nation Development Program (1996).

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

- Anheier H., Carlsson L., 2001, *Civil society: What it is, and how to measure it*, London, London School of Economics, Centre for Civil Society.
- Anheier H., Glasius M., Kaidor M. (eds), 2002, *Global civil society 2002*, Oxford, Oxford University Press.
- Ανθόπουλος Χαράλαμπος Θ., 2000, *Εθελοντισμός. Αλληλεγγύη και δημοκρατία*, Αθήνα, Ακμή - Οξύ.
- Atack Iain, 1999, «Four criteria of development NGO legitimacy», *World Development*, vol. 27, no 5.
- Baran Paul A., 1957, *The political economy of growth*, New York, Monthly Review Press.
- Beigbeder Yves, 1992, *Le rôle international des Organisations Non Gouvernementales*, Bruxelles, Bruylant.
- Beigbeder Yves, 1991, *The role and status of international humanitarian volunteers and organizations*, Dordrecht, Martinus Nijhoff.
- Bucek J., Smith B., «New approaches to local democracy: Direct democracy and the third sector», *Environment and Planning, C*, no 18.
- Clark J., 1991, *Democratizing development: The role of voluntary organizations*, West Hartford, CT, Kumarian Press.
- Clohesy William W., 2000, «Altruism and the endurance of the good», *Voluntas: International Journal of Voluntary and Non Profit Organizations*, vol. 11, issue 3 September.
- Cohen J., Arato A., 1992, *Civil society and social theory*, London, MIT Press.
- Communication from European Commission to the Council and the European Parliament, 1997, *Promoting the Role of Voluntary Organizations and Foundations in Europe*, COM (97) 241, Brussels, Commission of European Communities.
- Γείτονα Μαίρη (επιμ.), 2005, *Έκθεση Μελέτης: Τομείς ανάπτυξης της κοινωνικής οικονομίας και επιπτώσεις στην απασχόληση*, Βόλος, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας – Τμήμα Οικονομικών Επιστημών.
- Γετίμης Π. και Γράβαρης Δ. (επιμ.), 1993, *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Γιαννής Νίκος (επιμ.), 2001, *Κοινωνία πολιτών και νεολαία*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Γιαννής Νίκος, 2002, *Τι είναι η κοινωνία πολιτών*, Αθήνα, Κίνηση πολιτών για μια ανοιχτή κοινωνία.
- Δημητράς Ηλίας, 1973, *Εισαγωγή εις την κοινωνιολογίαν της ανάπτυξεως*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1973.
- Dionne E. J., 1997, «Why civil society? Why now?», *Brookings Review*, vol. 15 (Fall).
- Dominson D., 1994, *Art local: Social justice from the bottom up*, London, IPPR, Commission on Social Justice,.
- Dyssegaard David, 1996, «Why civil society», *Social Policy*, vol. 26, Summer.
- Eade Deborah (ed.), 2000, *Development, NGOs, and civil society*, Oxford, Oxfam Publishing.

- Eade Deborah, Ligteringen Ernst (eds), 2001, *Debating development. NGOs and the future*. Oxford, Oxfam Publishing.
- Edwards M., Hulme D. (eds), 1992, *Making a difference: NGOs and development in a changing world*, London, Earthscan.
- EΚΚΕ – ΥΠΕΧΩΔΕ, 1998, 2003, *Φορείς που έχουν σχέση με το περιβάλλον*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, Ergomedia, Internet version. <http://www.ekke.gr/estia>
- Ελληνική Δημοκρατία – Υπουργείο Εξωτερικών – ΥΔΑΣ, 2001, *Ειδικός Οδηγός ΜΚΟ και άλλων φορέων της κοινωνίας των πολιτών*, Αθήνα, ΥΔΑΣ.
- Ένωση Πολιτών για την Παρέμβαση, 1999, *Η κοινωνία των εθελοντών*. Αθήνα, Internet Version, <http://www.paremvasi.gr/volunteers.htm>.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2002, *Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Συμβούλιο, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και την Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή. Η συμμετοχή των μη κρατικών φορέων στην αναπτυξιακή πολιτική της ΕΚ*, COM (02) 598, Βρυξέλλες, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 7 Νοεμβρίου.
- Fisher Julie, 1993, *The road from Rio: Sustainable development and the Non Governmental Movements in the Third World*, Connecticut, Praeger.
- Fowler A., 1991, «The role of NGOs in changing state – society relations: Perspectives from Eastern and Southern Africa», *Development Policy Review*, Vol. 9, No. 1.
- Fowler Alan, 2000, *Civil society, NGOs and social development. Changing the rules of the game*, Geneva, United Nations Research Institute for Social Development, Occasional Papers 1.
- Fowler Alan, 1997, *Striking a balance. A guide to enhancing the effectiveness of Non Governmental Organizations in International Development*, London, EarthScan.
- Φότερ Γκιόργκι, 1996, *Κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα, Φιλίστωρ.
- Gellner Ernest, 1996, *Η κοινωνία πολιτών και οι αντίπαλοί της. Συνθήκες ελευθερίας*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Gordellier Serge (επιμ.), 2001, *Ο κόσμος τον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Πατάκης.
- Hirst P. Q., 1994, *Associative democracy: New forms of economics and social governance*. Cambridge, Polity Press.
- Hulme D., Edwards M. (eds), 1997, *NGOs, States and donors. Too close for comfort*, London, Macmillan Press.
- «Κανονισμός (ΕΚ) του Συμβουλίου της 17ης Ιουλίου 1998 σχετικά με τη Συγχρηματοδότηση από κοινού με Ευρωπαϊκούς Αναπτυξιακούς Μη Κυβερνητικούς Οργανισμούς (ΜΚΟ) Δράσεων σε Τομείς που παρουσιάζουν ενδιαφέρον για τις Αναπτυσσόμενες Χώρες», *Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, αριθ. 1958/98 (30 Ιουλίου 1998).
- Keane J., 1986, *Civil society and the state: New european perspectives*, London, Verso, London.
- Keane John, 1998, *Civil society. Old images, New visions*, Cambridge, Polity Press.
- Kenneth Rutherford R., 2001, «Non-governmental Organizations (NGOs) and International Politics in the Twenty – First century», *American Foreign Policy Interests*, Vol. 23.
- Κουτσούκης Κλεομένης, Σκλιάς Παντελής (επιμ.), 2005, *Διαφθορά και σκάνδαλα στη δημόσια πολιτική*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης.

- Κουτσούνης Κλεομένης Σ., 2002, *Απολλώνιοι και Διονυσιακοί στην κοινωνική έρευνα. Εισαγωγή στη θεωρία και πρακτική της μεθοδολογίας. Ο σχεδιασμός της εμπειρικής έρευνας με Οδηγό και Υποδείγματα*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Κουτσούνης Κλεομένης Σ., 1999, *Η πολιτική ανάπτυξη*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Κουτσούνης Κλεομένης Σ., 1988, *Η πολιτική και κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα. Μία εμπειρική προσέγγιση της ελληνικής κοινωνίας (1919 - 1981)*, Αθήνα, Αναστασίου.
- Korten David C., 1987, «Third generation NGOs Strategies: A key to people – Centered development», *World Development*, vol. 15, Autumn.
- Korten David C., 1990, *Getting to the 21st century: Voluntary action and the Global Agenda*, Connecticut, Kumarian Press.
- Kuhnle Stein and Selle Per (eds), 1992, *Government and voluntary organizations. A relational perspective*, Brookfield USA, Avebury.
- Lindenberg Marc and Bryant Coralie, 2001, *Transforming relief and development NGOs, USA*, Bloomfield, Kumarian Press.
- Lewis David, Wallace Tina (eds), 2000, *New roles and relevance*.
- Λίποβατς Θάνος, 1995, *Ενάντια στο ρεύμα: για μια κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα, Πιθέρον.
- Μακρυδημήτρης Αντώνης, 2003, *Κράτος και κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις.
- Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ., 2001, *Ομάδες πίεσης και δημοκρατία*, Αθήνα, Πατάκης.
- Midgley James, 1995, *Social development*, London, Sage Publications.
- Olson Mancur, 1991, *Η λογική της συλλογικής δράσης*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών, 2002, *Διάσκεψη Κορυφής του Γιохάνσεμπουργκ*, Αύγουστος http://www.unic.gr/economic_social/environment/joh_summit.htm
- Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1997, *Ελληνικές Εθελοντικές Οργανώσεις. Μία πρώτη προσέγγιση μέσα από το ερευνητικό πρόγραμμα VOLMED – HELLAS*, Αθήνα, Κέντρο Κοινωνικής μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής.
- Powell W.W. (ed.), 1987, *The Non Profit Sector: A Research Handbook*, New Haven, Yale University Press.
- World Development*, 1995, «Rethinking social development: DAWN's Vision», vol. 23, no 11.
- Salamon L., 1994, *Partners in public service: Government – Non profit relations in the modern welfare state*, Baltimore, John Hopkins.
- Salamon Lester M., Anheier Helmut K., 1998, «Social origins of civil society: Explaining the Nonprofit Sector Cross - Nationally», *Voluntas: International Journal of Voluntary and Non Profit Organizations*, vol. 9, no 3.
- Salamon Lester M., Anheier Helmut K., 1992, *In Search of the Non Profit Sector I: The question of definitions*, Baltimore, MD, John Hopkins University, John Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project, Working Paper No 2.
- Salamon Lester, 1993, *The Global Association Revolution: The rise of the Third World Sector on the world scene*, Baltimore, John Hopkins University, Institute for Policy Studies, Occasional Paper 15.

- Schnapper Dominique, 2000, *Η κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα, Gutenberg.
- Sen Amartya, 2000, *Development as freedom*, New York, Anchor Books.
- Sklias Pantelis G., 1999, *Non Governmental Organizations and the International Political Economy, with special reference to the European Union's Development Policy*, Αθήνα, NUBI.
- Σκλιάς Παντελής και Χουλιάρας Αστέρης (επιμ.) 2002, *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Σκλιάς Παντελής, 1998, *Ο ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανισμών στην εποχή της παγκοσμιοποίησης: Θεωρητικές προσεγγίσεις, Διαλέξεις και Τετράδια Εργασίας*, no 3, Αθήνα, Ελληνικό Κέντρο Πολιτικών Ερευνών.
- Στασινοπούλου Όλγα Β., 1996, *Ζητήματα σύγχρονης κοινωνικής πολιτικής. Από το κράτος πρόνοιας στο «νέο» προνοιακό πλουραλισμό. Φροντίδα και γήρανση – Η σύγχρονη πλουραλιστική πρόκληση*, Αθήνα, Gutenberg.
- Στραβοσκούφης Αθανάσιος, 1998, *Ο κοινωνικός χαρακτήρας της Πράσινης Βίβλου στον τομέα συνεργασίας ΕΕ και Χωρών ΑΚΕ*, Διπλωματική Εργασία Μεταπτυχιακού Κύκλου Σπουδών «Ευρωπαϊκή Ένωση και Αναπτυσσόμενος Κόσμος», Αθήνα, Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Στραβοσκούφης Αθανάσιος, 2004, *Ο ρόλος των ΜΚΟ στη διαδικασία της διαρκούς ανάπτυξης*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Στραβοσκούφης Αθανάσιος, 1999, *Ο ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανισμών (ΜΚΟ) και η λειτουργία της δημοκρατίας στην Τουρκία*, Ενημερωτικό έντυπο, αρ. τεύχους 38, 10/5, Αθήνα, Ινστιτούτο Αμυντικών Αναλύσεων ΥΕΘΑ.
- Σωτηρόπουλος Δημήτρης Α. (επιμ.), 2004, *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών. Κοινωνικές κινητοποιήσεις, εθελοντισμός και κράτος στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Ποταμός.
- «The UN World Summit for Social Development», *US Department of State Dispatch*, vol. 6 (March 1995).
- Τσάλτας Γρηγόρης Ι., 1991, *Αναπτυξιακό φαινόμενο και Τρίτος Κόσμος*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Τσάλτας Γρηγόρης Ι. και Γρηγορίου Παναγιώτης Ι., 1994, *Κοινωνικές στρατηγικές για το περιβάλλον*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Τσάλτας Γρηγόρης Ι., 1986, 1988, *Το δικαίωμα στην ανάπτυξη ως ανθρώπινο δικαίωμα*, Αθήνα, Σάκκουλας, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου.
- Tvedt Terje, 1998, *Angels of Mercy or Development Diplomats? NGOs and Foreign Aid*, Oxford, James Currey.
- Vakil Anna C., 1997, «Confronting the classification problem: Toward a taxonomy of NGOs», *World Development*, vol. 25, no. 12.
- Weiss Thomas G., Gordenker Leon, 1996, *NGOs, the UN and Global Governance*, Boulder, Colo., Lynne Rienner.
- Χουλιάρας Αστέρης (επιμ.), 1998, *Η διεθνής αναπτυξιακή βοήθεια προς τον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Εξάντας.